

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIM BERIW MINISTRILIGI
BERDAQ ATÍNDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI
QARAQALPAQ FILOLOGIYASÍ FAKULTETI**

Fakultet dekani:

_____ f.i.k., doc. Q.K.Turdıbaev
« _____ » _____ 2018-jıl

5220100-Jurnalistika bakalavr tálim baǵdarınıń 4-kurs studenti

Sadatdinova Oralxannıń

«Ǵárezsizlik dáwiri baspasózinde feleton janri»

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlawǵa ruxsat berildi

Jurnalistika kafedrası

Kafedra baslıǵı:

f.i.k., doc. Z.Orazımbetova

(qolı)

« _____ » _____ 2018-j

Ílimiy basshısı:

f.i.k. H.Atajanov

(qolı)

NÓKÍS – 2018

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARÍ:

5220100-Jurnalistika bakalavr baǵdarınıń 4-kurs studenti

Sadatdinova Oralxannıń

«Ǵárezsizlik dáwiri baspasózinde feleton janrı»

temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına

«_____» ball qoyılsın

MAK baslıǵı: _____ A.Ayapov

MAK orınbasarı: _____ Q.Turdıbaev

MAK aǵzaları: _____ Z.Orazımbetova

_____ D.Bekbawliev

_____ R.Arziev

_____ B.Elmanov

MAZMUNÍ

KIRISIW.....	4
I. BAP. FELETON KÓRKEM-PUBLICISTIKALIQ JANR	
SIPATINDA.....	6
1.1. Feleton: janr sıpatında anıqlanıw mashqalası.....	6
1.2. Feleton janrı qurılısı hám stilistikalıq ózgesheligi.....	15
II. BAP. QARAQALPAQSTAN BASPASÓZINDE FELETON	
JANRINIŇ BERILIW ÓZGESHELIGI.....	22
2.1. Feletonlar ushın obiekt tańlaw sheberligi.....	22
2.2. Feletonlarda jurnalistlerdiń stilistikalıq usıllardan paydalanıw sheberligi.....	39
Juwmaq.....	45
Paydalangan ádebiyatlar.....	48-50

Kirisiw

Temaniń aktuallıǵı: Feleton degende, gazeta yaki jurnallarda berilip atırǵan sınaǵa baǵdarlanǵan hám jámiyetlik-siyasiy kemshiliklerdi satiralıq kúlkige alatuǵın kórkem-publicistikalıq janr túsiniledi.

Feleton janrı búgingi zaman jurnalistikası ushın da áhmiyetli janrlardıń birinen esaplanadı. Sebebi, bul janrda qálem terbetiw jámiyettegi processlerdi bir pútinliginde analizlew, ayırım mashqalalardıń sebeplerin, rawajlanıw basqıshların ashıp beriw, ulıwmalastırıwdı óz ishine aladı.

Feleton janrı jurnalistika hám ádebiyattanıw janrında keń túrde úyrenilip kelinbekte, jurnalistika baǵdarı boyınsha bir qatar pitkeriw qánigelik jumıları jaqlandı. Biziń jumısımızdıń aktuallıǵı sonda biz pitkeriw qánigelik jumısı dawamında ǵárezsizlik jılları Qaraqalpaqstan baspasózindegi feleton janrında jazılǵan materiallardı tolıǵı menen qamtıwǵa háreket ettik.

İzertlewdiń maqset hám wazıypaları: Pitkeriw qánigelik jumısınń tiykarǵı maqseti kóp jıllıq tariyxqa iye feleton janrınıń búgingi kúni de óz aktuallıǵın joǵaltpaǵanın anıqlaw, Qaraqalpaqstan baspasózinde ǵárezsizlik jıllarında berilgen feletonlardıń maqsetli baǵdarların anıqlaw.

Bul maqsetlerdi ámelge asırıw ushın tómendegi **wazıypalardı** ámelge asırıwdı maqset etip qoyǵanbız:

- Feleton janrınıń kórkem-publicistikalıq janrlar sistemasındaǵı ornın anıqlaw, basqa da janrlardan ayırmashılıǵın kórsetip beriw;
- Zamanagóy baspasóz sistemasında feletonlardıń tipologiyalıq túrlerin kórsetip beriw;
- Feleton janrınıń tariyxıy rawajlanıw basqıshların kórip shıǵıw, payda bolıw dereklerine itibar;
- Qaraqalpaqstan baspasózinde feletonshılardıń sheberliklerin anıqlaw, olardı analizlew;
- Feleton avtorları tárepinen qollanılıp atırǵan stilistikalıq usıl hám metodlardı talqılaw;

- Feleton janrında qálem terbetip kiyatırǵan Qaraqalpaqstanlı jurnalistlerdiń jurnalistlik sheberligin anıqlaw.

Pitkeriw qánigelik jumısınıń ilimiy jańalıǵı: Pitkeriw qánigelik jumısınıń tiykarǵı ilimiy jańalıǵı sonnan ibarat Qaraqalpaqstan baspasózinde ǵárezsizlik jıllarında járiyalanǵan feletonlardıń tásirsheńlik dárejesi anıqlanǵanlıǵı, feleton janrındaǵı materiallarda jámiyettegi máselelerdi sáwlelendiriwdegi jurnalistlerdiń poziciyası máselelerin úyrenilgenligi menen dálillewge boladı.

İzertlew obiekti: Ǵárezsizlik jıllarında Qaraqalpaqstan baspasózinde járiyalanǵan feletonlar.

İzertlew predmeti: Qaraqalpaqstan baspasózindegi feletonlardıń tematikası, predmeti, jurnalistlerdiń objekt tańlawı, sheberligi máseleleri.

Jumıstıń teoriyalıq hám metodologiyalıq tiykarları: Pitkeriw qánigelik jumısın izertlew barısında biz bir qatar ilimiy dereklerge itibar qarattıq. Feleton janrınıń tariyxı, janrlıq ózgesheligi M.Xudayqulov, M.M. Baxtin, V.V. Dementev, M.Yu. Fedosyuk, T.V. Shmeleva, M.E. Vilenskiy, E.İ. Jurbina¹ hám basqalardıń miynetlerine itibar berdik. Qaraqalpaqstan jurnalistikasında feleton janrınıń payda bolıwına baylanıslı máselelerdi analizlewde M.Nurmuhammedov, R.Arzievlerdiń² miynetlerine súyendik. Bunnan tısqari, ǵárezsizlik jıllarında járiyalanǵan feletonlardı analizlew ushın Qaraqalpaqstanda basıp shıǵarılıp atırǵan gazeta tigindilerinen paydalandıq.

Pitkeriw qánigelik jumıstıń dúzilisi: Pitkeriw qánigelik jumısı kirisiw, tiykarǵı tórt bólimdi óz ishine alǵan eki bap, juwmaq hám paydalanǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

¹ Худайкулов М. Журналистика ва публицистика. Т: 2011., Бахтин, М.М. Проблема речевых жанров / М.М. Бахтин // Собр. соч. в 5 т. – М.: Рус. словари, 1996. – Т.1., Дементьев, В.В. Изучение речевых жанров: обзор работ в современной русистике / В.В. Дементьев // Вопр. языкознания. – 1997. – №1., Федосюк М.Ю. Комплексные жанры разговорной речи: «утешение», «убеждение» и «уговоры» / М.Ю. Федосюк // Русская разговорная речь как явление городской культуры / под ред. Т.В. Матвеевой. – Екатеринбург: АРГО, 1996., Шмелева Е.Я. Рассказывание анекдота как жанр современной русской речи: проблемы вариативности / Е.Я. Шмелева, А.Д. Шмелев // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Колледж, 1999., Виленский, М.Э. Как написать фельетон / М.Э. Виленский. – М.: Мысль, 1982., Журбина, Е.И. Теория и практика художественно-публицистических жанров (Очерк. Фельетон) / Е.И. Журбина. М.: Мысль, 1969.

² Нурмухаммедов. М.К. «Қарақалпақская проза периода великой отечественной войны». Нөкис. 1961., Арзиев Р. «Қарақалпақстан журналистикасының туңғыш өрелери». «Қарақалпақстан». 2015.

I.BAP. FELETON KÓRKEM-PUBLİCİSTİKALIQ JANR SIPATINDA

1.1. Feleton: janr sıpatında anıqlanıw mashqalası

Qálegen janrdıń ózgeshelik tárepi onıń tariyxıy rawajlanıwında qálıplesedi. Feleton janrı da usınday qıyın processlerdiń tiykarında rawajlanıp, qálıplesip búgingi kúnge shekem jetip keldi.

Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa súyenetuǵın bolsaq, 1800 jılı Franciyanıń «Jurnal de Deba» jurnalı redaktori Berten gezektegi nomerine qosımsha bet yaǵnıy francuzshadan “feuilleton” qosıp basıp shıǵaradı. «Jurnal de Deba» jurnalındaǵı birinshi feletonlarda teatrlar repertuarları, qosıq qatarındaǵı jumbaqar, rebusoar, qosıqlar hám oqıwshılar tárepinen jiberilgen daǵazalar boldı. Demek, birinshi mártebe feleton daǵaza ushın orın sıpatında qaralǵan.

Rossiyada bolsa feletonnıń payda bolıwın «Severnaya pchela» gazetası menen baylanıstıradı. Al gazetanıń redaktori Fadey Bulgarin 1-rus feletonisti sıpatında tań alınadı. Bunı tek g'ana go'ne enciklopediyalar menen tu'sindirme so'zlikler emes ba'лки rus a'debiyatshılıǵ'ı da tastıyıqlaydı. 1845-jılǵ'ı feletonlardıń qalay jazılǵ'anlıǵ'ı tuwralı tu'sinikke iye bolıwı ushın Dostoevskiydin' o'z ag'asına jazǵ'an xatınan mına qatarlardı keltiremen: «Ha'zir g'ana men jillixanalarda ha'm ashtan, suwıqtan o'lgan nemec shayırları haqqındag'ı feletondı oqıdım».

«Obozrenie» ha'm «Xronika» basılımlarında feleton janrında materiallardıń ko'p temalıǵ'ı ko'zge taslana baslaydı. Feletonnıń astına qoyılǵ'an qoldıń qasında avtorı familiyası yamasa psevdonimi payda bola basladı. Endi feleton «Redaktorg'a xat» tipinde basıla baslaydı. Olardan atap o'tsek jol xatları, N. İ. Grechtin' «Parij xatları», Petr Chejovtın' «Voronej xatları».

1890-jıllarda A.Yablonovskiy, İ.Vasilevskiy (Bukva), A.Kugel, D.A.Linev (Dalin), S.S.Gusevler (Slovo-glagol) sıyaqlı feletonistler payda bola basladı. Feletonnıń tań alıń'an korolleri Vlast Doroshevich ha'm Aleksandr Amfiteatrovlar boldı. Bular ekewi de ha'r qıylı janrlarda qa'lem terbettti. (a'sirese ko'p jıllar dawamında kitap bazarlarına o'zinin' qızıqlı romanları menen shıǵ'ıp turg'an A. Amfiteatrovtın' dan'qı ko'p taraldı.

V. Doroshevich penen A. Amfiteatrovtın' talantlı feletonistler bolg'anlıg'ın olardın' feletonlarında haqıyqıy turmıslıq ko'rinislerdin' sa'wleleniwi menen da'liyllenedi.

Feleton ushın material izlep qay jerlerge barmadı deysiz olar. Doroshevich Saxalin boylap ha'm pu'tkil ma'mleket boylap, sırt ellerge tez-tezden shıg'ıp turdı. Amfiteatrov pu'tkil Rossiyanın', Evropanın' slavyan ellerin, Sibirdi gezip shıqtı. V. Doroshevichtin' mektep haqqında feletonı «Kishkene chinovnikler» dep ataladı. Feleton ha'zil formasında a'hmiyetli ma'sele haqqında til qatadı: Ol ironiyalı tu'rde orta mektepti jaqlaydı, sebebi ol haqıyqıy tu'rde keleshek o'mirge tayarlaydı. Bul ne tayarlıq, ga'p ne haqqında ketpekte? Feletonda janli ha'm isenimli tu'rde mekteptin' o'mirden shetten qalg'anlıg'ı haqqındag'ı kartina su'wretlenedi.

«İlimdegi ha'mme ushin qızıq bolg'an, balanın' oylaw qa'biletin oyatatug'ın, onın' aqılın ha'reketke keltiretug'ın zatlar jaqsılap o'shirilgan» dep jazadı, feletonshi .

Orta mektep balalıg'ımızdan bizdi qızıqtırmaytug'ın, lal qaldırmaytug'ın na'rselerge u'yretdi, dep juwmaqlaydı, Doroshevich.

Endi, usı jerde sırt el feletonı haqqındag'I ga'pimizdi toqtatsaqta, o'z elimizdegi feletong'a na'zer awdarsaq.

Elimizde feleton jazıwshılardın' sanı barmaq bu'gip sanawg'a jetedi. Bulardın' da azayıp baratırğ'anlıg'ı ashınarlı jag'day. A'yne h'a'zirgi payıtta feleton jazıw menen shug'ıllanıp ju'rgen tek eki qa'lemkeshti M. Nızanov h'a'm S. Jumag'ulovlardı aytıp o'temiz. İlajsız oyg'a talasan'. Nege feletonlar jazılmay baratır? Yaki bug'an material joqpa ? Yamasa jazıw qıyınba. Menin'she bu'gingi ku'nde feleton ushın sebepler basqa waqıtlarg'a qarag'anda og'ada ko'p. O'ytkeni taza ja'miyet qurıw payıtında unamlı isler menen bir qatarda unamsız jag'daylar da ju'zege keliwi ta'biyiy jag'day.

Mısal ushın, 1997-jıl 3-iyul 80-sanında «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında qaraqalpaq xalıq shayırları B. Qayıpnazarovtın' qızı N. Qayıpnazarovanın' «Xalıq shayırlarına awız salg'an shayırlar» dep atalatug'ın feletonın alamız.

Feleton bilayınsha baslanadı: “Qaraqalpaqstan televideniesinin’ usı jıl 4-may ku’ngi «Poeziya minutları» ko’rsetiwinin’ na’wbettegi qatnasıwshısı Aytmurat Baltamuratov boldı. Ol No’kis qalalıq 2-sanlı ma’deniyat u’yinin’ direktorı bolıp islew menen birgelikte son’g’ı jılları poeziya menen dramaturgiyada qa’lemin sınap ko’rip atır’ang’a usaydı. Onın’ bir eki aktlı saxnalıq shıg’armaları xalıq teatrının’ repertuarlarınan orın alg’an eken». Feletonnıń da’slepki qatarlarınan baslap-aq ironiyanın’ iyisi shıg’a baslaydı.

1830-40-jıllarǵa shekem bul rubrika sıpatında qalıplesip keldi. Jańa terminniń anıqlaması 1820-jılı shıqqan «Evropa Vestnigi» jurnalında bilayınsha etip berilgen edi: «Feuilleton – gazetaniń qosımsha beti, onda jańa shıqqan gazetalarǵı tanıtırıp, teatrda oynalatúǵın piesalardıń daǵazaları hám basqalar berip barıladı»¹. Al Rossiyada bolsa feletonnıń baspasózde payda bolıwına tiykar jaratqan insan sıpatında F.S.Bulgarin esaplanadı. Bul haqqında ilimpaz D.Zaslavskiy tómendegi pikirdi beredi: «Ashıq-aydın kalamburlar, ósek, birewdi jamanlaw Bulgarin tárepinen «Hámme nárseler haqqında» rubrikası astındı berip barıldı»².

Rossiya gazeta publicistikasında 19-ásirdiń qırqınshı jılları feleton janrının bir neshshe túrlerin kórsetip ótiwge boladı. Ádep-ikramlılıqqa baǵdarlangan F.Bulgarin, V.Mejevich, P.Smirnovskiylerdiń feletonları, ádebiy-teatr jańalıqları tárizindegi, V.Sollogub, E.Guber, F.Koni, K.Polevoylardıń feletonları.

1880-jıllarǵa kelip Rossiyada yumorlı jurnalistika rawajlana baslaydı. Ullı orıs jazıwshısı Anton Chexovtıń dóretiwshilik xızmetleri «Strekoza», «Oskolki», «Budilnik», «Zritel», «Svet i teni» jurnallarında járiyalangán publicistikalıq feletonları menen baslanadı.

Chexov óz feletonlarında máwsimli tematika menen birge Rossiya teatr ómirinen berilgen feletonları menen birge sud sisteması, temir jol transportındaǵı bılǵasıqlar, qamsızlandırıw xızmetkerleriniń aldawshılıq jolların ashıp bergen tematikaların kóriwimizge boladı.

¹ Стрельцов Б.В. Фельетон: Теория и практика жанра / Б.В. Стрельцов. – Минск, 1983. – 64 с.

² Заславский Д. Истоки и пути фельетона / Д. Заславский. – М.: Огонек, 1931. – 96 с.

Onıń «Oskolki moskovskoy jizni» basılıwındaǵı berilgen bir qatar materialları satiralıq xarakterde berilgen yaǵnıy jazıwshı gazetamaniya ústinen kúledi, redaktor rolinde jumıs islegen aldawshılar, jalataylar haqqında jazadı¹.

Buringı awqam jurnalistikasında satiralıq janrlar tiykarǵı orındı iyelegen edi. Olar arasınan feleton, satiralıq zametka, pamflet, epigramma, parodiyalardı atap ótiwge boladı. Olar arasınan feletondı atap ótsek boladı.

1936-jılı M.E.Koltsov «Feleton ocherk, satira, jol feletonı túrinde boladı. Lekin ol birinshi gezekte publicistikalıq janr bolıp tabıladı.» dep atap ótken edi².

Feleton kórkem-publicistikalıq janr esaplanadı hám jurnalistika janrları arasında óz ornına, stiline iye bolıp tabıladı. Bul janrdıń tiykarǵı wazıypası jámiyet turmısınıń sociallıq-siyasiy, ekonomikalıq, islep shıǵarıw hám mádeniy-ruwxıy ómiriniń barlıq táreplerin qamtıp alǵan halda ózinde sáwlelendiriw, bul tarawlarda ushırasıp turǵan kemshilikler, sociallıq illetlerdi ashıp beriw, sıǵa alıw arqalı olar haqqında jámiyetshilik pikirini oyatıw hám onıń nátiyjesinde bul kemshiliklerdi joq etiwge erisiw, yaǵnıy jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına úles qosıw bolıp tabıladı. Feletonnıń jurnalistikanıń basqa janrlarınan parqı onıń satiralıq publicistika nızamlıqlarına tiykarlanıwı, yaǵnıy sociallıq kúlki, satira hám yumor qurallarına súyeniwi bolıp tabıladı. D.Rozental feletonnıń ózgesheliklerin itibar beriw menen birge bul janrdıń basqalardan ayırmashılıǵın tilinde ekenligin de atap ótedi: «Awır tilde jazılǵan maqala, bul tek ǵana maqala, ol jaman bolsa da. Tartımsız til menen jazılǵan feleton ulıwma feleton emes»³.

Solay eken, feletonnıń tili, til elementlerinen paydalanıwda jurnalistten úlken tájriybe menen sheberlikti talap etedi. Sol ushın da barlıq jurnalistler feleton jazıwǵa júreksine bermeydi. Ataqlı jazıwshı A.Qadiriý sociallıq kúlkige tiykarlangan satirikalıq sıǵa joqarı baha beredi hám onı «Ómir boylap ushatuǵın búrkit... tursıqa jaramaǵan ázzi, qızǵanshaq mángúr, soǵan usaǵan elementler ol

¹ Никоненко Ст. Король фельетона / Ст. Никоненко // Антология сатиры и юмора России XX века. – Т. 48. – Влас Дорошевич. – М.: Эксмо, 2006. – С. 8-20.

² «Советская печать», 1956. – № 12. – С. 17.

³ Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — 4-е изд., испр. – М., 1977. – 316 с.

ushın tán»¹ dep atap ótken edi. Solay eken feleton sociallıq-estetikalıq sın wazıypasın atqaratuǵın aktual, tásirshen' baspasóz materialı, satiralıq hám kórkem-publicistikalıq janr bolıp tabıladı. Ol óziniń wazıypası tárepinen ádebiyattıń satiralıq gúrrinǵe jaqın bolsa da, maqseti boyınsha jurnalistlik juwmaǵı menen onnan ózgeshe esaplanadı. Anıqlastırıp aytqanda, feleton satiralıq ádebiyat qurallarına tiykarlanatuǵın, olardan keń túrde paydalanatuǵın baspasóz materialı bolıp tabıladı.

İ.M.Shatunovskiy «Jurnalisttiń sheberligin talap etiwshi qıyın janr. Meniń pikirimishe satiralıq janrǵa hámme de qol ura almaydı. Birewler mashqalalardı kórip, sezip, óziniń tábiyiy talantı menen olardı mısqıllaw, olardıń ústinen kúliw múmkin ekenligin túsinedi. Olardıń feletonları jeńil, oqıw ushın ańsat bolıp keledi. Eger avtor ádebiy talantqa iye bolsa onda feletonları da salmaqlı, mashqalaǵa konstruktivlik penen kirisedi»².

Feletonda júdá asıra súwretlew bolmaydı. «Original ádebiy forma – bul talap, onısız feletonda, feletonshı da bolmaydı. Feleton – ádebiy-operativlik maqsetler ushın basqa janrlardıń usılları hám principlerin ózine qamtıp alıwshı janr esaplanadı. Lekin qamtıp alıw mexanikalıq bolmawı kerek»³

Feleton óz aldına qoyǵan maqset hám wazıypalarǵa baslanıslı eki túrli – belgili bir faktke tiykarlangan yamasa ulıwmalıq feleton bolıwı múmkin. Anıq faktke tiykarlangan feleton turmıstan alınǵan anıq faktler, belgili bir adamlardıń sociallıq kemshilikleri, iskerligindegi kemshilikler haqqında jazıladı. Ulıwmalıq feleton bolsa turmıstaǵı belgili bir sociallıq illet, kemshilik hám mashqalalar satiralıq usıl menen jazıladı. Eki feletonǵa da qoyılatuǵın talap jámiyet ushın áhmiyetli bolǵan fakt, másele hám mashqalalardı kóterip shıǵıw hám olar boyınsha jámiyetshiliktiń pikirini oyatıw bolıp tabıladı.

¹ А.Қодирий. 26-йилда қулдирувчиларимиз. Кичик асарлар. Ғафур Ғулом номидаги бадиий аадабиёт нашриёти. Тошкент, 1969. 184 б.

² Шатуновский И. М. Сатиры грозное оружие // Книжное обозрение. – № 30. 24 июля 1981. – С. 8.

³ Журбина Е. Искусство фельетона. – М., Художественная литература, 1965. – С. 284.

A.K.Bobkovtín «Gazetnie janrı» atamasındağı kitabında feletonlar tómendegi túrlerge bólip úyreniledi: Feleton gazeta publicistikası ushın tán bolğan qubılıslar yaǵnıy qısqaalıq, kózge taslanıw, operativ xabar beriw, analiz, mashqalanı úyreniw, obrazlılıq, tipiklesiw, ádebiy islew beriwdi óz ishine alğan. Janr ishinen mashqalalı feletondı atap kórsetiwge boladı. Onıń tiykarında kúndelikli, keskin mashqala alınadı. Sın feleton, bunda kemshiliklerdi aladı, olardı grotesk, giperbola metodları menen sına aladı. Jaqsı feletondı atap ótiwge boladı. Onıń tiykarǵı «jaqsı» faktler alınadı, bunda moral normalarına, insan etikasına qayshı keletuǵın is-háreketlerdi isleytuǵın insanlar obraz etip alınadı¹.

Ózbek feletonshılıǵında da qatar tematikalıq feletonlardı ushıratıwımızǵa boladı. Mısal sıpatında, Furqattın «Hind nayrangbozi Yorkentda», A.Qadiriydın «Toshkent boylari», «Eshonlarimiz» atamasındağı feleton anıq faktke tiykarlangan feletonlar qatarına kirgize alamız, «Kalvak maxzumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydir?» atamasındağı, A.Qahhordın «Quyushqon» feletonları bolsa ulıwma feletonlar qatarına kiredi.

Feletondı forması jaǵınan kishi hám ápiwayı feletonlarǵa bóliwge boladı. Kishi feletonlarda turmıstın salıstırmalı túrde úlken áhmiyetke iye bolmaǵan belgili bir fakt, kemshilik, mashqalalar alıp shıǵıladı. «Feleton» rubrikası astında beriletuǵın ápiwayı feletonda bolsa jámiyet ushın áhmiyetli bolğan, waqıya, hádiyse, mashqala óz sáwleleniwın tabadı.

Feleton jazılıw usılı boyınsha gúrriń-feleton, publicistikalıq feleton, feleton-sholıw, feleton-recenziya túrleri de bar. Bulardıń barlıǵında feleton ushın tán bolğan ulıwma ózgeshelik penen birge jeke súwretlew usılı, dóretiwshilik jantasıw boladı. Máselen, gúrriń-feletonda ómirden alınğan fakt hám mashqala kóbirek ádebiy usılda – gúrrińge jaqın tárizde súwretlep beriledi. Ózbek publicistikasında da bunday feletonlar júdá kóp bolğan. A.Qadiriydın «Hoy, xudoy urǵonlar», «Hoy, er yutkur!...», A.Qahhardın «Hi-hi», Ğafur Ğulomnin' «Shoshilinch telegramma» kibi feletonları gúrriń feletonnıń kórinisi bolıp tabıladı.

¹ Бобков А.К. Газетные жанры. Иркутск. 2015. – С 48.

Publicistikaliq feleton da usı janrdıń eń kóp ushırasatuǵın túrleriniń birinen esaplanadı. Publicistikaliq feletonda fakt, mashqala, onnan kelip shıǵatuǵın jámiyetlik juwmaq ústem boladı, bul túrdegi feletonlarda bellitristikalıq elementler sheklengen boladı. Publicistikaliq feletonnıń tiykarǵı maqseti ómirde ushırasatuǵın illetler, kemshilikler anıq yaki ulıwmalasqan halda ashıp beriw hám jámiyetshilikke usınıw bolıp tabıladı. Bunday feletonlar kóbirek maqala baǵdarında jazılsada, biraq faktler, waqıyalardı talqılaw satira hám yumor elementleri keń túrde qollanıladı. Ózbek baspasózi tariyxında kóplegen publicistikaliq feletonlar ushırasadı. A.Qadiriydıń «Kelinni kelganda ko'r, sepini yoyganda ko'r», A.Avloniydın «Madaniyat to'lqinlari», «Hifzi lison», H.Niyaziydın «Faqirlik nedan hosil o'lur?», A.Qahhardın «O'zing shifo ber», Ğafur Ğulamnıń «İsh qopi bilan, gap qofiyasi bilan» kibi feletonlari, K.Alievtin bir qatar feletonlari usılar qatarına kiredi.

Solay bolsa da ilimpazlar arasında ótken ásirdeń jigirmalanshı jıllarında aq janrdıń satiralıq janrlar qatarına kiretuǵınlıǵı yaki onıń sheńberinen shıǵıp ketetuǵınlıǵı tuwralı tartıslı pikirler kóp bolǵan. Ásirese, Ya.Shafir feleton menen satiranıń bir-birine usamaytuǵınlıǵın atap ótedi¹. A.D.Zaslavskiy bolsa feletondı tolıq túrde satiralıq janrlar qatarına kirgizedi hám mına pikirdi bildiredi: «Satiralıq publicistika janrı óziniń tiykarǵı maqsetin satira hám yumor quralları yaǵnıy waqıyanı analizlew hám tipiklestiriw tiykarında ámelge asıradı»².

Zamanagóy orıs alımı M.S.Krivosheynikova feletondı tolıq túrdegi satiralıq janr ekenligin mına pikirleri menen tastıyıqlawǵa háreket etedi: ... satira barlıq waqıtta da feletondı óz qaramaǵına ala almaydı. Satiralıq dóretpede satiralıq tipiklestiriw nızamlıǵı tiykarında hújjetli fakt shártli túrde ulıwmalastırıladı. Al avtor tárepinen qollanılp atırǵan faktlerdin anıqlıǵı tiykarǵı talabı bolıp

¹ Ершов Л.Ф. Сатирические жанры русской советской литературы / Л.Ф. Ершов. – Л.: Издательство «Наука», 1977. – 284 с.

² Заславский Д. Истоки и пути фельетона / Д. Заславский. – М.: Огонек, 1931. – 96 с.

esaplanadı. Hújjetli feletonlarda da ulıwmalastırıw obrazları arqalı faktler satiralıq usıl menen beriledi¹.

Belgili orıs ilimpazı Shklovskiy «Búgingi kúndegi feletonnıń tiykarǵı jetiskenligi, ol real faktler menen islesiwde qol keledi»² dep atap ótedi.

İ.Gruzdev mına pikirdi bildiredi: «Feletonnıń maqseti faktleri tipiklestiriw, ulıwmalastırıw, oǵan islew berip jámiyetlik qubılıs formasına alıp keliw bolıp tabıladı»³. D.Zaslavskiy bolsa, «Feletondaǵı tiykarǵı gúres... İdeal feleton júdá ápiwayı hám obrazlılıq tolıǵı menen siyasiy maqsetke boysınıwı kerek. Súwretshi júdá áste-aqırın háreket etedi, áste-aqırınlıq publicist ushın «uw» bolıp tabıladı»⁴ dep atap ótedi.

Feletonda tiykarǵı orında avtordıń bahası esaplanadı. Feletonshı hár bir pikirin, bahasın tárezige salıwı kerek.

Feletonnıń áwmetli shıǵıwında faktlerdiń ulıwmalastırıw da áhmiyetli esaplanadı. Feletonda unamsız faktler ulıwmalastırıladı. Sonıń menen birge unamsız faktlerdiń ishki mazmunı ashıp beriledi.

Kópshilik jurnalistler feleton jazıw ushın úlken faktler kerek dep atap ótedi, lekin kúndelikli faktlerde feletonnıń obiektine aylanıwı múmkin. Lekin bunıń ushın sol faktlerdiń ruwxıy tásir etiwshi táreplerin bayqaw kerek boladı.

Feleton ushın faktlerdi protokoli sáwlelendiriw keri tásir etedi. Feletonda satiralıq tipologlasıw basım boladı.

Jámiyette óziniń ádep-ikramlılıq is-háreketleri menen kózge túsken adamnıń satiralıq obrazın jaratıw auditoriyaǵa úlken tásir etedi. Feleton arqalı jaman qubılıslar, klassikalıq personaj qaharmanınıń keri táreplerin ashıp beriwge de boladı.

¹ Кривошейкина М.С. Жанр фельетона в журналистском творчестве М.А. Булгакова (период работы в газетах «Гудок» и «Накануне»): автореферат дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.01.10 / М.С. Кривошейкина. – Тверь, 2004. – 18 с.

² Манаков В.С. Сатирико-юмористическая проза. Проблемы жанра и стиля / В.С. Манаков. – Сыктывкар, 1986. – 87 с.

³ Никоненко Ст. Король фельетона / Ст. Никоненко // Антология сатиры и юмора России XX века. – Т. 48. – Влас Дорошевич. – М.: Эксмо, 2006. – С. 8-20.

⁴ Заславский Д. Истоки и пути фельетона / Д. Заславский. – М.: Огонек, 1931. – 96 с.

Feletonda haqiqatliq penen oylap tabiwshiliq teńdey júredi. Waqıyanıń detalın, onıń mazmunın ashıp beretuǵın kórkemlik detallardan paydalanıw kerek. Feletonshı negizinde bolǵan dialoglar, scenalardı oylap tabadı. Feleton kúndelik, xat kórinisinde bolıwı múmkin. Feletonda obrazlı tili lazım. Onıń tili anıq bolıwı kerek.

Feletonda gazeta janrları ushın tán bolǵan kórinisler. Qısqaalıq, operativ xabarlaw, analiz, problemalardıń analizi, obrazlılıq. Feletonnıń túrleri sıpatında problemalı feletondı atap ótiwge boladı. Onıń tiykarında kúndelikli, keskin problemalar jatadı. Kritikalıq feletonda avtor kemshiliklerdi úyreniw dawamında olardı giperbola metodları járdeminde sıńǵa aladı. Sonıń menen unamlı feletondı da atap ótiwge boladı. Onıń tiykarında unamlı faktler jatadı.

Feletonnıń ocherkten ayırmashılıǵı feletonda satiralıq tiykar basım boladı. Burınnan qánigeler feletonǵa mas keletuǵın yaqı tuwrı kelmeytuǵın faktler joq degen pikir bar. Publicist mashqalanı ashıp beriw ushın faktlerdiń specifikalıq analizine itibar qaratadı.

Feletonnıń waqıyalardı ulıwmalastırıwshı hám xojalıq-ekonomikalıq feleton túrleri bar. Ulıwmalastırıwshı feletonlarda bir neshe faktler boladı. Bunday tiptegi feletonlardı «feleton-montaj», «feleton-revyu» ataydı.

Xojalıq-ekonomikalıq feleton ekonomikalıq tarawda bolıp atırǵan namaqulshılıq bolıp tabıladı.

Satiralıq publicistikanıń eń qıyın hám jaqsı qalıplesken dóretpeleriniń biri feleton esaplanadı. Bunday publicistikalıq dóretpeler bir neshshe feletonlardı óz ishine aladı. Feletonlar toparı jámiyetlik turmıstıń eń áhmiyetli máseleleri, kózge kóringen illetlerin ashıp beredi. Feletonlar toparı bir yaqı bir neshshe avtorlar tárepinen jazıladı. Bunday satiralıq-publicistikalıq dóretpeler feletonshıdan ómirdi tereń baqlay alıw, úlken sheberlikke iye bolıwdı talap etedi. Dúnya júzi hám orıs publicistikasında bolǵanıday ózbek satiralıq publicistikasında da bir qatar feletonlar toparları jaratılǵan. Bul boyınsha ataqlı ádebiyatshı 20-30-jılları ózbek satirasınıń ataqlı sheberi Abdulla Qadiriý joqarı kórsetkishti kórsetken edi. Onıń «Mushtum» jurnalı hám basqada basılımlardaǵı basılǵan «Kalvak maxzumning

xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydir?» hám basqa feletonları toparları buǵan anıq mısál bola aladı. Avtordıń bul dóretpelerinde ádebiyattanıwda satiralıq gúrriń satiralıq qısqa janr sıpatında atap ótilse de, bul materiallar feletonlar toparına kiredi. Sebebi bul dóretpelerde sol dáwirdiń áhmiyetli jámiyetlik illetleri kórkem-belletristikalıq usıl menen ashıp beriledi, olardıń áhmiyeli juwmaqlar shıǵarıladı, bul satiralıq publicistikanıń wazıypalarınıń birinen esaplanadı.

Sonı aytıp ótiwimiz kerek, feletonlar toparları hám hár qıylı forma hám kórnislerge iye boladı. Bulardıń birinshisi – belgili bir tema tiykarında birlesetuǵın feletonlar. A.Qadiriydıń 20-jıllarda «Mushtum» jurnalında basılǵan

«Eshonlarımız», «Toshkent boyları» kibi feletonlar toparları bul túrdegi satiralıq-publicistikalıq dóretpelerge mısál bola aladı. Bir neshshe feletonlardan ibarat bolǵan bul feletonlarda avtor sol dáwirlerdegi qıysıq jollar menen baylıq arttırıp atırǵan insanlar hám olardıń qılmısların anıq faktler, eslewler tiykarında ashıp beredi. Belgili bir tematika astında birlesken feletonlar toparları keyin ala da dóretilgen, alpısınshı jıllarda bir topar jazıwshılar tárepinen eskiliktiń sarqıtların ashıp beriwge baǵıshlangan jámiyet tárepinen jazılǵan feletonlar toparı baspasózde bir neshshe mártebe berip barılǵan.

Feleton janrınıń bir qatar ilimpazlar tárepinen basqa janrlarǵa uqsas, bolmasa tiykarı bir degen pikirler de aytılp kelindi. Ásirese, feleton menen pamflet janrın bir-birine uqsas dep esaplaytuǵın yamasa sol janrlardıń bir-birinen ózgesheligin kórsetip bergen alımlar kópshilikti quraydı. P.İ.Tkachev feleton menen pamfletti salıstırıp eki janrı bir-birine uqsagını menen bir qatar ózgeshelikleri de bar ekenligin atap ótedi. Onıń pikirinshe: «Pamflet sociallıq qarama-qarsılıqtı ashıp beriwge baǵdarlangan, al feleton bolsa anıq kózge taslanatuǵın sociallıq xarakterge iye emes»¹. Lekin Tkachevtıń kóz-qarasları biraz tolıqtırıwdı talap etedi. A.E.İstominanıń pikirinshe: Zamanagóy feleton kópshilik halatta siyasiy tematikaǵa baǵıshlanadı, sociallıq áhmiyetke iye, úlken keńislikke iye waqıya tiykarında jazıladı. Feleton sociallıq áhmiyetke iye waqıyanı faktler tiykarında yaǵnıy dálillew bazası tiykarında sociallıq áhmiyetke waqıyanı

¹ Ткачев, П.И. Границы жанра / И.П. Ткачев. – Минск: Изд-во БГУ, 1977. – 28 с.

interpretatsiyalaydı. Al satiralıq kommentariy yaki xabarda avtor bir-biri menen baylanısqan bir neshshe faktlerdi aladı hám olarǵa sholıw jasaydı. Feletonda bolsa bir qaraǵanda burın bolmaǵan fakt yaki waqıya analizlenedi, sebepleri hám múmkin bolǵan nátiyjesi atap ótiledi¹.

Feletonnıń pamfletten jáne bir ózgeshelik tárepi janr sıpatındaǵı kommunikativlıq maqseti esaplanadı: feletonnıń maqseti waqıya hám onıń qatnasıwshıları ústinen kúliw hám kritikalıq analizge tartıw, pamflettiń maqseti qarsılastı joq etiw bolıp tabıladı². Solay eken sın dárejesi hám jurnalistler tárepinen tańlanatuǵın usıllar hár qıylı bolıp tabıladı.

Feleton ushın ironiya hám satira tán, al pamflet tolıq túrde sarkazmge qurıladı.

A.A.Tertychniy feleton janrınıń búgin halatın bılayınsha atap ótken edi: búgingi kúni feleton gazeta polosalarında óziniń baslı pozitsiyasın joǵaltıp barmaqta³.

Lekin bul janrdıń tolıq túrde gazeta betlerinde joq bolıp ketti degendi ańlatpaydı. Bul janr transformatsiyaǵa ushırap barmaqta. M.E.Vilenskiy feleton janrı búgingi kúndegi jaman faktler menen qubılıslardıń komikalıq tiykarın ashıp beredi atap ótken halda⁴. Onıń tiykarǵı maqsetine de toqtap ótedi: jámiyet ushın zıyanlı faktler hám qubılıslarǵa oqıwshılarda keri qatnastı payda etiw, sol arqalı jámiyetti ádep-ikramlı etip tárbiyalawǵa kómeklesiw bolıp tabıladı⁵.

Solay eken búgingi zaman feletonı kópshilik halatlarda jámiyettiń rawajlanıw processleri tolıq túrde baylanıslı. Zamanagóy feletonlarda jámiyetshilik ushın áhmiyetli bolǵan waqıya yaki faktler oqıwshılardıń itibarın qaratıw ushın ashıp beriledi. Nuqsanlar hám kemshilikler ápiwayı sın menen berilmeydi, avtorlar belgili bir mashqala yaki halattıń konkretli ayıplı insanlardıń is-háreketlerin ashıp beriwge háreket etedi.

¹ Истомина А.Е. Фельетон как жанр политического дискурса. диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 / Волгоград, 2008. – 33 с.

² Ткачев, П.И. «Иду на «вы». Заметки о памфлете / И.П. Ткачев. – Минск: Изд-во БГУ, 1975. – 25 с.

³ Тertychniy, А.А. Жанры периодической печати: учеб. пособие / А.А.Тertychniy. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 312 с.

⁴ Виленский, М.Э. Как написать фельетон / М.Э. Виленский. – М.: Мысль, 1982. – 13 с.

⁵ Виленский, М.Э. Как написать фельетон / М.Э. Виленский. – М.: Мысль, 1982. – 14 с.

1.2. Feleton janrı qurılısı hám stilistikalıq ózgesheligi

Feletonda tiykarǵı orında waqıyaǵa avtor tárepinen baha beriliwi bolıp tabıladı. Feletonshı hár bir juwmaǵın, hár bahalawın ólshestirip alıwı lazım. Barlıq ulıwmalastırıwlar, jaman halatlarǵa baha beriw faktlerge tiykarlanıwı kerek.

Feletonshı kemshiliktiń kólemin anıqlaydı. Eger avtor kemshilikti artıqsha súwretlep jiberse onda kemshilikke jol qoyadı, materialınıń qunlılıǵı túsip ketedi. Rossiyanıń «Trud» gazetasında járiyalanǵan Eduard Grafovtıń «Vodka pryamo iz unitaza» atamasındaǵı feletonda ironiya qollanıladı: «Meniń doslarım anıq biledi, araq jaqsı yaqı jaman bolıwı múmkin. Ómir barlıq nárselerdi óz ornına qoyıw qábitine iye, Chistopolǵa satıw ushın araq alıp kelindi. Yaǵnıy spirt suw menen aralastırıw ushın, keskir dám ushın uwlı ximikatlardı menen. Qa'le jasa ya bolmasa nabıt bol»¹.

Avtor tárepinen jazılǵan feletonda kúndelikli ómirden alınǵan faktler qatarı berilgen. Haqıyqattan da turmısta bunday halatlar kóplep ushırasıp turadı.

Jaqsı feleton dóretiwdiń talaplarınıń biri bul faktlerdi ulıwmalastıra alıw sheberligi. Feletonda jaman faktler ulıwmalastırıladı. Jaman faktlerdiń ishki qurılısı ashıp beriledi. Ulıwmalastırıw ózinde avtordıń kóz-qarasları, avtordıń jaman nárseni qabıl etpewi, onıń tiykarın túsindirip beriw jatadı.

Feleton ushın tema ómirden alınadı. Burın atap ótilgenindey jámiyetlik turmıstıń búgingi kúndegi másele hám mashqalaları, jámiyettiń sociallıq-siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy-ruwxıy ómirindegi kemshilikler, búgingi zaman adamları zıyanlı úrp-ádetler hám illetler tema bolıp xızmet etedi. Feletonshı ómirdi turaqlı ráwishte baqlap barıwı hám ushırasqan kemshiliklerdi qálemge alıp barıwı lazım. Redakciyaǵa kelip túsip atırǵan xatlar, arzalar, ayrım jıynalıslardaǵı qızıqlı gápler de feleton ushın tiykar bolıp xızmet etiwi múmkin. Sonıń menen birge qálegen qızıqlı waqıya feleton ushın tiykar bola bermeydi, al tek ǵana jámiyetshilik ushın

¹ Проблемы теории публицистики. – М., 1973. – С 45.

áhmıyetli bolǵan faktler, jámiyettiń rawajlanıwı ushın tosqınlıq jasap turǵan kemshilikler feleton ushın tema bolıp xızmet etedi. Feletonshınıń sheberligi bolsa mine usı faktlerdi ómirден izlep tabıw bolıp tabıladı. Ataqlı orıs feletonshısı M.Koltsov óz feletonlarına tema tabıw ushın hár qıylı usıllardı sınap kórgen. Feleton tayarlaw ushın taksishi bolǵan, dúkanda satıwshı bolıp ta islegen.

Feleton ushın kerekli bolǵan fakt, temanıń tabılıwı materialdıń nátiyjeliligini táminlep beredi. Tabılǵan hár bir fakt, mashqala feletonshı tárepinen tereń analizleniwi kerek. Yaǵnıy feletonshı óz dóretpesi ushın tema etip alıp atırǵan fakt, waqıya hám hádiyseni hár tárepleme – jámiyetlik, siyasiy táreplerin analizlep barıwı lazım. Bul feletonnan kelip shıǵatuǵın jámiyetlik-publicistikalıq juwmaqta óz kórinisine iye boladı. Bunda feletonshınıń bilim, analizlew qábileti, dúnya tanımı úlken áhmıyetke iye bolıp tabıladı. Bul fakt, waqıya hám hádiyse jámiyette qanday orıńa iye hám jámiyettiń rawajlanıwı ushın qanday kerı tásir etip atır, onı joq etiwdiń qansha dárejede áhmıyetli ekenligin ózi túsinip alıwı lazım boladı. Feletonshınıń algır pikirleri insan, óz dáwiriniń jámiyetlik iskeri, jámiyet mápi ushın tabanlı gúrese alatuǵın insan bolıwı kerek.

Feleton janrındaǵı dóretpе ushın jámiyetlik-ekonomikalıq, ruwxıy analiz qansha dárejede zárúr bolsa da onıń ózi menen sheklenip qalıw múmkin emes. Sebebi onda birinshi gezekte satiralıq analizlew, súwretlewler de bolıwı kerek. Feletonda jeńil házil menen birge ashshı haqıyqatlıq ta bolıwı lazım. Jazılıp atırǵan feletonda kúlkiniń qaysı túri hám qanday dárejede qollanıwı feletonshınıń sheberliginen tısqarı, ondaǵı fakt, alınǵan tema hám atap ótilgen juwmaqqa da baylanıslı bolıp tabıladı. Ataqlı orıs feletonshısı M.Koltsov ta feletonda kúlkili belgili bir ólshemi bolıwı kerek ekenligin atap ótken edi. Sonıń menen birge kúlkisiz, faktlerdi publicistikalıq bayanlaw da feletonnıń tásirsheńligin túsirip jiberedi. A.Qadiriydiń aldın atap ótilgen «Eshonlarimiz», «Toshkent boyları» feletonlarında kúlki az publicistikalıq analizlew basım feletonlar esaplanadı. Lekin olarda satiralıq súwretlew usılları óz ornı menen paydalanılǵanı sebepli usı dóretpeler ápiwayı publicistikanıń basqa materiallarınan ózgeshelikke iye bolıp tabıladı.

Feletonda hár qıylı obrazlar qollanıladı. Kópshilik publicistikalıq feletonlarda obraz emes – obraz-tezis jaratılıwı múmkin. Bul insan obrazı emes, belgili bir mashqala, kóterilip atırǵan mashqala obrazı bolıwı múmkin. Yaǵnıy feletonshı ózi kóterip shıǵıp atırǵan máseleni belgili bir nársege uqsatıp súwretleydi hám sonıń menen satıralıq-publicistikalıq temanı ashıp, óz pikirini bildiredi. Máselen, A.Qadiriý óziniń «Bozor surishtirmaydı» feletonında ádebiyat tarawında, kórkem-óner saxnalarında payda bolıp atırǵan, shala dóretpelerdi bazarǵa alıp shıǵılıp atırǵan tovarlarǵa uqsatadı. A.Qahhar «Quyushqon» feletonında bolsa eliwinshi alpısınshı jıllarda ádetke aylanǵan qurǵaq, rásmiy tilde alıp barılıp atırǵan lekciyalar, jazılıp atırǵan dóretpelerdiń ústinen kúlip, olardı sapasız dep esaplaydı.

Feletonda jaratılǵan ájayıp obrazlardıń biri – tipaj dep ataladı. Bunday obraz insandı súwretlewden ibarat bolsa da bul obrazdıń atı, sırtqı kórinisi emes, onıń isháreketleri, qılmısı arqalı jámiyetlik kórinisi ashıp beriledi. Máselen, A.Qadiriýdıń «Hoy, er yutkur...» atamasındaǵı feletonda hayal-qızlarǵa jawızlıq penen qatnas jasaytuǵın, zamannan artta qalǵan adamlar obrazı ashıp berilgen. A.Qahhardıń «Hi-hi» feletonında qaharmannıń ismi hám kim ekenligi keltirilmeydi, al onıń turmıstaǵı ayırım kemshilikleri, máselen ekinshi jáhán urısında fashistlerdiń qolı bálent keliwin kútiwi, bunnan óz mápi jolında paydalanıwdı qálewı súwretlew arqalı feletonnıń bul tipaj arqalı tek ǵana óz mápin oylawdı maqset etken adamların obrazın kóremiz.

Feleton ústinde jumıs islegende feletonshını birinshi adında-aq qıyınshılıq kútip turıwı múmkin yaǵnıy material jıynaw procesinde. O.V.Tsıganov bul haqqında mına pikirdi bildiredi: Faktlerge kómilip qalmaq ushın eń áhmiyetlisin tańlap alıwdı biliw kerek... Feleton faktlerden qurıladı. Ol feletonnıń tiykarı esaplanadı. Faktler feletondı qısıp taslap korrespondenciya yaki reportajǵa aylandırıp taslawı múmkin¹.

Feleton janrındaǵı materiallar kóp ǵana talaplarǵa juwap beriwı kerek. Birinshiden janrdıń dástúri boyınsha feleton rubrikası astındaǵı material barlıq

¹ Н.Г. Богданов, Б.А. Вяземский «Справочник журналиста». Лениздат. – 1971. – С 78.

waqıtta da oqıwshını kúldirip, bir nárseniń ústinen kúlmewi de múmkin. Feleton qayǵılı tema boyınsha da jazılıwı múmkin.

Ekinshiden jaqsı feletonshı satiralıq usıllar menen oqıwshı ushın waqıya haqqında bayan etiwı shárt emes. Jaqsı feletonshı kerisinshe oqıwshınıń kúndelikli ómirinde ushırasıp atırǵan faktleri, waqıyalarına itibar qaratadı, bul qubılıslar oqıwshı ushın ápiwayıday kúndeliklidey bolıp ta túyiliwi múmkin. Bunıń ushın feletonshıdan joqarı dárejedegi sheberlik penen uqıp bolıwı lazım.

Feletonnıń negizinde konflikt jatadı. Satiralıq bolıwı shárt emes. «Satiralıq konflikt feleton janrınıń ózgesheligin jep ketiwı múmkin emes. Tuwrı, qayǵılı jaǵdaylar haqqındaǵı feletonlarda ne islew gerek. Olarda satiralıq konflikt bolmawı da múmkin»¹.

Feletondaǵı tiykarǵı konflikt ózgesheligi bul onıń publicistikalıq jaqtan qalıpleskenligi bolıp tabıladı. Bunday baǵdarlanıw ishki qarama-qarsılıqlardı keltirip shıǵaradı, anaw yaki mınaw fakttiń qubılıs, idealǵa sáykes kelmewine alıp keledi.

Feletonnıń tili hám usılı júdá áhmiyetli máselelerdiń birinen esaplanadı. Onda kórkem-satiralıq hám publicistikalıq ózgeshelikler óz kórinisine iye boladı. Onda kórkem ádebiyatqa tán bolǵan súwretlew usılı menen publicistikalıq analiz birlesken halda qollanıladı. Sonıń menen birge bul janrlar materialda janlı, sóylesiw tilinen, xalıq naqıl-maqalalların, kúlkili qatar hám basqalardan keń túrde paydalanıladı. Yaǵnıy súwretlew quralları jámiyetlik kúلكi, satira hám yumorga aralastırılǵan halatta beriledi. Biraq bulardıń barlıǵı feletonnıń teması hám onnan kelip shıǵıw lazım bolǵan publicistikalıq juwmaqqa baylanıslı ekenligin umıtpawımız gerek.

Dúnya júzi baspasózi tariyxında feleton janrı áhmiyetli orınǵa iye. Dáslep Evropada payda bolǵan bul publicistikalıq janr hár bir mámlekettiń rawajlanıwında, jawızlıq kibi gúreslerde keń túrde qatnasqan. Atap ótetuǵın bolsaq belgili evropa revolyucionerleri de feletonnıń keń túrde imkaniyatların paydalanıp óz pikirlerin jámiyetshilikke jetkerip, jámiyette belgili bir ideyalardıń qalıplesiwine

¹ Шатуновский И.М. Солдаты слова: рассказывают ветераны советской журналистики. – М., 1985. – С 89.

erisken. Úlkemizde dáslepki baspasóz belgileri payda bolǵan dáwirlerde bolsa feleton janrı baspasóz janrı sıpatında xızmet ete baslaǵan. Ásirese, jigirmalanshı ásirдің baslarında jámiyet saxnasına shıqqan jádidler baspasózi betlerinde feleton janrı keń túrde orın iyelegen. Bul janrdıń payda bolıwı hám rawajlanıwında belgili aǵartıwshılar menen jámiyetlik iskerler M.Behbudiy, M.Abdurashidxonov, Í.Obidov, A.Avloniy, H. Nizyoiy, Chwıpon hám basqalardıń miynetleri ullı bolıp tabıladı. Belgili ózbek dóretiwshisi A.Qadiriý jigirmalanshı jıllardıń sheber feletonshısı sıpatında nátiyjeli jumıs alıp barǵan. Belgili ózbek dóretiwshileri A.Qahhar, Ğ.Ğulamlar da usı janrdıń rawajlanıwına úlken úles qosqanlıǵın ayırıqsha atap ótiwimiz kerek.

Feleton da basqa kórkem-publicistikalıq janrlar kibi emocional, turmıstıń mashqalaların jámlestirgen hám bahalaw principlerine iye halda rawajlanıp bardı.

Feletonda basqa jurnalistik janrlar kibi faktlerдің anıqlıǵı tiykarǵı orında turadı. Tiykarınan faktler satiralıq hám hujjetli kóriniste boladı. Solay bolsa da bul faktler ózgerissiz halda boladı.

Feletonshı konkret real halattı jámiyetlik mashqala kólemine shekem alıp shıǵadı, usı tárepinen ol maqaladan ayırmashılıqqa iye bolıp tabıladı.

Feletonnıń jáne bir nızamlıqlarınıń biri bul associalılıq esaplanadı. Sebebi bunda tema salıstırmalı ráwishte rawajlanıp baradı. Bul óz gezeginde satiralıq elementlerdi qollanıw ushın tiykar jaratıp beredi.

Bunday súwretlewlerdi teńewlerdi ótken ásirдің jigirmalanshı jılları orıs publicistikasında jaqsı qálem terbetken Í.Ílf hám E.Petrovtıń «Kewilli sanlar» atamasındaǵı feletonda tábiyat kórinisleri tómendegishe súwretlenedi:» Mınaday ájayıp sherekler boldı – iyun, iyul, avgust, ol waqıtları Moskva kvartallarında kók maysalar otalıp, keshki ashıq aspanda qarlıǵashlar quwısıp ushıp júrgen edi». Bunıń nátiyjesinde ironiyalı, parodiyalı peyzaj payda bolǵan.

Feletonda jalǵan faktler bolmawı ushın, qálemge ilingen qaharmandı jaqsı biliw kerek. Qaharmandı tanımaıw geybir halatlarda mashqalalardı, kemshiliklerdi keltirip shıǵaradı. Mısal ushın, ótken ásirдің alpısınshı jılları Rossiyanıń «Stavropolskiy pravda» gazetasına Ípatev rayonınıń bir savxoızı direktorı ústinen

shaǵım xat kelip túsedı. Xattıń avtorı onı ishiwshilikke berilgen, hadal emes dep ayıplaǵan edi. Jurnalist sovxozǵa barıp direktor menen emes al xattıń iyesi menen ushırasadı, bunıń nátiyjesinde gazetada feleton payda boladı. Bunıń nátiyjesinde sovxoz direktorı jumıstan bosatılıp, partiya qatarınan da shıǵarıladı. Tek ǵana jıgırma jıl ótkennen soń jurnalist L.F.Epaneshnikov xattıń mazmunı jalǵan ekenligin bilip qaladı. Jurnalisttiń natuwrı is-háreketiniń nátiyjesinde bir insannıń ómiri jalǵan menen aralasıp ketedi.

Eki mırınshı jıllardıń basında Respublikalıq «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasında da usıǵan uqsas waqıya júz beredi. Jurnalist Moynaq rayonında miynet saparında bolǵan waqıtında rayonlıq tuwıw úyinde bolıp ol jerdegi ashınarlı halattı gazetaǵa alıp shıǵadı. Lekin jurnalist qátege jol qoyadı, sol kúni rayonlıq tuwıw bólimi baslıǵı jumısta bolmaydı, al jurnalist bolsa, maqalasında bólimi baslıǵı menen ushırasıp, onnan halat haqqında sorǵanlıǵın maqalasında keltirgen edi. Búgan ashıwı kelgen bólim baslıǵı redakciyaǵa xat jollaydı. Shaǵım xattıń izi menen redakciya tárepinen komissiya dúziledi hám komissiya aǵzaları jaǵdaydı úyrenip óz sheshimin qabıl etedi.

Solay eken, jurnalist óziniń hár bir materialnı tayarlaǵanda faktlerdi aldın ala tekserip kórip, onnan keyin ǵana gazetada járiyalaw kerek ekenligin atap ótkimiz keledi.

Bap boyınsha juwmaqlar:

Birinshiden, feltonnıń kórkem-publicistikalıq janrlar sistemasına kiretuǵın janrlardan ózgesheligi onda analitikalıq talqılawdıń bar ekenligi;

Ekinshiden, janrdıń kommunikativlik maqseti sociallıq-siyasiy halattıń jámiyettegi processlerge sın kóz benen qarap baha beriw;

Úshinshiden, feletonshı-adresat diagnostikalıq, áshkaralaw, kúliw, oyın-zawıq wazıypasın atqarıp beredi;

To’rtinshiden, feletonda faktlerdi tásirli etip ashıp beriw ushın publicistikalıq stil menen birge satiralıq, emocionallıq-ekspressivlik stillerden keń túrde paydalanıladı;

Besinshıdan, feletonnıń tiykargı maqsetleriniń biri jámiyettegi mashqalalar menen kemshiliklerdi tek ǵana ashıp beriw emes, al jámiyette olar haqqında belgili bir kóz-qaraslardı payda etiw bolıp tabıladı.

II.BAP. QARAQALPAQSTAN BASPASÓZİNDE FELETON JANRINIŇ BERİLİW ÓZGESHELİĞİ

2.1. Feletonlar ushın obiekt tańlaw sheberligi

Biziń tiykargı obektimiz bolǵan Qaraqalpaqstan baspasózi de óz tariyxına, dástúrlerine qalıplesken sistema esaplanadı. Onda feletonlar da tiykargı orındı iyeleydi. Ásirese, Qaraqalpaqstan baspasózinde otızınshı jılları hám urıstan keyingi jılları feletonshılıq qattı rawajlangan, feleton janrına qalıplesken sheber jurnalistler de jetilisip shıqqan.

Belgili alım, akademik Marat Nurmammedov, «Feleton Qaraqalpaq baspasózinde 1920-jıllardıń aqırlarında dáslep diywallı gazetalardıń, soń respublikalıq gazetalardıń betlerinde payda boldı»¹ dep atap ótedi. Al óziniń «Karakalpakskaya proza perioda velikoy otechestvennoy voını» atamasındaǵı miynetinde sol jıllarda gazetalarda járiyalanǵan feletonlardı da atap ótedi: «J.Aymurzaevtıń «Germiyanıń gúrjileri (Qızıl Qaraqalpaqstan. №58. 1944 j)» feletonında Gitler menen Gebbels iyt obrazında beriledi. Feletonda waqıya, is-háreket, hátte súwretlew de joq. Bilayınsha atap ótkende feleton-portret desek te boladı. Bul fashistlerdiń basshıların bolǵan ızanı, ashıwdı kórsetedi»². Kórip turǵanımızday sol jıllarda aq feletonlar gazeta betlerinde berip barılǵan. Akademik M.Nurmammedov ádebiyat janrların izertlew menen birge jurnalistika janrlarına anıqlama berip ótkenligin kóriwimizge boladı.

Jas alım Ruslan Arzievtiń «Qaraqalpaqstan jurnalistikasınıń tuńǵış óreleri» miynetinde de ótken ásirdiń otızınshı jılları baspasózde járiyalanǵan feletonlardı analizge tartadı hám mına feletonlarǵa itibar qaratadı: «1932-jılǵı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 75-sanında «Qoyan» ádebiy laqabı menen járiyalanǵan «Berdimbettiń búligi» feletonı eski dúnyanıń qaldıq elementlerin áshkaralawǵa arnalǵan. Jurnalist-redaktorı T.Seytmamutov «Epsinbay» ádebiy laqabı menen «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 1931-jılı 87-sanında «Biri emes - bári» atlı feletonın járiyalaydı. Bul feletonda Tórtkúldegi asxana jumısları qattı

¹ Нурмухаммедов. М.К. «Шығармалары II том». Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1985. 15-бет.

² Нурмухаммедов. М.К. «Каракалпакская проза периода великой отечественной войны». Нөкіс. 1961. 7-бет.

sinğa alınıp jazılğan»¹. Alım bul miynetinde feleton janrınıń Qaraqalpaqstan baspasózindegi dáslepki kórinislerin hár tárepleme analizlep, ilimiy juwmaqlardı shıǵarǵan.

Biz óz gezeginde pitkeriw qánigelik jumısı obiekti sheńberinde ǵárezsizlik jılları jergilikli baspasózde járiyalanǵan feletonlardıń tematikalıq baǵdarı, maqseti, wazıypaları, jurnalistik sheberligi, stillik ózgeshelikleri máselelerine itibar beriwge háreket ettik.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 15-noyabr 1994-jılı járiyalanǵan jurnalist Atajan Xalmuratovtıń «Bazar, bazar, bazar...» atamasındaǵı feletonına kózimiz tústi. Bul materialdıń mańlayshasına feleton dep jazıp qoymaǵan bolsa da tolıǵı menen janr elementleri ózine qamtıǵan. Feletonda sol toqsanınshı algaw-dalgawlı jıllardaǵı bazarlardıń ashınarlı halatları, satıwshılardıń insapsızlıǵı, sawdaǵa natuwrılıqtıń aralasqan dáwirleri jurnalist kózi menen kórip qálemge aladı. Feletonnan mısallar: Balalıqtaǵı bul eleslerdi qayta keltiriwimniń mánisi házirgi jetpesinlik kúnleri bazar haqqında, alıp satarlıq haqqında, sawdagerler haqqında gáp-sóz etkenimiz benen «o nege onday» degen sawalǵa úzil-kesil juwap bere almay atırǵanımız sebepshi bolıp otır. Shınıda da sońǵı jılları nege alıp-satarlıq kóz-kóreki birden kóbeyip ketti? Alıp-satarlıqtı ulıwma toqtatıwǵa bola ma? Bunıń ushın Prezidenttiń tánhá ózi, bolmasa Joqarǵı Keńes baslıǵı bazar aralap, jeń túrinip sawdagerler menen bellesiwge shıǵıw, yaki tiyisli buwındaǵı uyımlar qatti qollılıq penen kórsetpeler beriwı shárt pe?»². Avtor bazardaǵı sawdagerlerdiń kóbeyip ketkenligin aytadı, bulardı kemeytiwdiń qanday jolları bar dep soraw beredi. Materialdıń dawamında ózi qoyǵan sorawlarǵa juwap beriwge háreket etedi. Bunda jurnalist jámiyette bar mashqalaǵa itibar qaratıw kerek ekenligin hám onıń sheshiliw jolların kórsetip beriwge háreket etken. Bunday tiptegi feletonlar ulıwmalıq mániste berilgen feletonlar sıpatında atap ótiwimizge boladı. Avtordıń «Dumanlı tóbeley artında»³ teması menen berilgen feletonǵa da itibar qarattıq. Bul feletonda da toqsanınshı jılları yaǵnıy ǵárezsizliktiń dáslepki jılları basqa

¹ Арзиев Р. «Қарақалпақстан журналистикасының туңғыш өрелери». «Қарақалпақстан». 2015. 35-бет.

² Еркін Қарақалпақстан. 1994. 15-ноябрь

³ Еркін Қарақалпақстан. 1994. 8-декабрь.

tarawlarda bolǵanı kibi mal-sharwashılıǵı tarawında bolǵan mashqalalar haqqında sóz baradı: «Geyde qalpaqtı shańgıtıp jiberip oylanadı: qarawındaǵı 600 bastay hasıl tuqımlı sur qoyı azaw-qazaw bir shańaraqtı asıray ala ma? Bir kirdikten órbigen Nurgalıy da, Qoymırza da, ózi de usı otar menen bánt. Bıyıl 170 tiri qozı qaldırdı. Alǵan hár qozıǵa kolxoz beretuǵın 58 tiyin haqı ne boladı? Jaq ishıp, jaq otlaydı. Kem degende ayına eki-úshi qalta un ishiledi. Al, tapqanı bir qalta unǵa jetpese... Júnge de bayaǵıday qarıydar joq, jáne arzan». Demek, feletonda faktler bar, olar salıstırıwlar menen jáne de tásirsheńligi artqan. Sonıń menen birge avtordıń mashqalanıń tórkinine kirip, mashqalanıń tiykarı nede degen sorawlardıń átirapında óz materialın rawajlandırǵanı alǵa qoyǵan wazıypanıń aqırına jetiwine tiykar jaratılǵan. Avtor teksttiń tásirsheńligin arttırıw ushın naqıl-maqallardan da paydalanadı: «Awzı kúygen úrlep ishgedi». Bunıń názerinde bıyılǵı qısqa tayarlıq jaman emestey».

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan jurnalist Ómirbay Ótewlievtiń «Feleton ornına» aydarı menen berilgen «Úsh sıyırdıń muzlatqıshta...» atamasındaǵı materialǵa kózimiz tústi. Avtor tárepinen feletonnıń zagolovkası ájayıp tárizde qoyılǵan. Oqıwshı sıyır muzlatqıshta ne qıladı dep oylanıwı múmkin bir qaraǵanda. Biraq, feletondı oqıw, onı túsiniw arqalı feletonnıń teması ne ushın usılayınsha qoyılǵanına juwap tabıw múmkin. Feletonnıń dáslepki qatarların oqıp otırıp, bul feleton emes shıǵar bir miynetkesh hayaldı maqtaǵın ocherk dep oylap qalasań. Búgan mısál, «Ǵaybarlıq Biybish apanıń súyegine pitken. Bul zamanda eki iynińdi julıp jep, paydańa pútin, isińe piitik bolmasań ońısa almaysań. 24 jasında jesir qalıp, bes ul-qızdı ne kemlik, jeter-jetpesinlikler menen awzına tislep, kámalǵa keltirgen esabı. Tirishiliginiń arqasında «Qosjeter awıl» daǵı orta dármiyan xojalıqlardıń qatarında turmıs keshirdi. Burında da qos-qostan sıyır, qora tolı qoy, miniske atı, móldek jerine 32 túrli daqıldıń túrin egip, kisige jaltaqlamay qara miynetiniń nanın jedi»¹. Bul qatarlardı oqıp otırıp ocherktegi kibi qaharmanlardıń obrazın ashıp beriw ushın qollanılatuǵın súwretleme usılı qollanılǵanın bayqaw múmkin. Lekin avtor asıqpaydı, mashqalanıń tórkinin izbe-

¹ Еркін Қарақалпақстан. 1996. 5-ноябрь.

izlilik penen ashıp beredi. Tiykargı mashqalanı ashıp beriw ushın dialogtı iske qosadı: «Jaqında taqatı taq bolıp Xojeli gósh kombinatına barıp, fevral ayında hár bası ortasha 300 kilogrammnan tapsırǵan 3 sıyrın soradı. – Aqshası joq! – dedi bas esapshı bul saparı ótirik sıltawları tawsılıp qalǵanlıqtan gáptiń toq eterin aytıp. – Onda sıyırlarımdı qaytarıp ber? – Muzlatqıshta tur, góshin alıp ket. – Men saǵan gósh emes, tórt ayaǵın teń bastırıp 3 sıyrdı jeteklep ákelip tapsırdım». Avtor zagolovkaǵa itibardı qaratıw ushın kórkemlik kótere súwretlewdi iske qosqan. Bolmasa dialogta muzlatqıshta turǵan sıyr emes, al gósh haqqında aytıladı. Solay bolsa da tiykargı daw-jánjel Xojeli gósh kombinatına alıp barılǵan sıyırlardıń aqshasınıń óz waqıtında fermerdiń qolına kelip túspegeninde bolıp otır.

Avtordıń «On eki kúnlik direktor...» atamasındaǵı feletonına da itibar qarattıq. Feleton redaksiyaǵa kelip túsken xat tiykarında tayarlanadı hám «Bir xattıń izi menen aydarı» taǵıladı. Feletonda gáp ne haqqında, xattıń mazmunı neden ibarat ekenligin oqıwshılardıń túsinip alıwı ushın xattı tolıǵı menen beredi. Bul tiykarınan Ámiwdárya rayonındaǵı mektepte bolǵan waqıyanı anıqlastırıw ushın jurnalisttiń ózi sol mektepke barıp, waqıyaǵa anıqlıq kirgizedi. Xattaǵı faktler durıs yaqı nadurıslıǵın tastıyıqlawǵa háreket etedi. Mektep jámaáti hám rayonlıq xalıq bilimlendiriw bólimi baslıǵınıń qatnasıwındaǵı jıynalista mektep direktorı etip bekitilgen İ.Matkarimov rayon bilimlendiriw basshılarına sarpay alıp barmaǵanı ushın on eki kúnnen soń jáne jumıstan bosatıladı. Jumıstan bosatılǵanlıwına baylanıslı bolǵan jıynalistiń protokolı da feletonda keltiriledi.

Gazetaniń 2001-jıl 21-iyul sánesinde járiyalanǵan T.Xudaybergenovtıń «Kózge kórinbeytuǵın qılısh yamasa ózlerin jaqsı kórsetiwge tırısatuǵın adamlar» atamasındaǵı feletonda jámiyettegi adamlara arasında ushırasıp atırǵan ayırım illetler publitsistikalıq talqıǵa alınadı. Mısalı: Burınları erkekler tóbelesip, al qatınlar julıssa ayıp sanalar edi. Házir bári terisekeyine aylanıp, «erkek» ler ózlerin sıpayı kórsetip atır. Al, «tamashagóyler» bolsa biypárwa... Nege degende, atababadan kiyatırǵan: «eki adam urıssa, jarastırıw» degen ájayıp úrdisti umıtqan qusaydı. Eki adamnıń bası qosılsa «Zaman» buzılıp baratır degen gápti jiyi esitemiz. Lekin, sol «zamandı» buzıp atırǵanlardıń biri ózleri ekenligin sezbeydi,

yaki bolmasa kimdidur ayıplı sanap, sırtınan. Házir aqılǵóy kóp, biraq «buzılǵan zamandı» dúzewge kelgende awzına taqan toltırıp alǵanday ózin shetke alıp qashadı yamasa úndemeydi»¹.

Nókis qalası hákimliginiń gazetası esaplanǵan «Nókis haqıyqatı» gazetasında da jurnalist Karam Orazovtıń bir qatar feletonlarına kózimiz tústi. Gazetanıń 1996-jıl 25-aprel kúngi sanında jurnalist Karam Orazovtıń «Bersen de gúnalı, bermesen de gúnalı» atamasındaǵı feletonı járiyalanǵan.

Bunda tiykarında xalıq arasınan kem táminlengen shańaraqlarǵa beriletuǵın járdem pul beriw protsesindegi mashqalalar sóz etiledi. Dáslep jurnalisttiń mashqalanıń tórkinin túsindirip aladı: Sonday shaǵımlardan Nókis qalası №10 hám №13 mákan keńeslerde júz bergen waqıyalar bir-birine qayshı keletuǵın bolsa da tamırı bir qubılıs. Birinshisinde járdem aqshalar orınsız, natuwrı berilip atırǵan faktlerge tolı bolsa, ekinshisinde, járdem orınsız natuwrı berilmegen. Talan-tarajlıq hám qıtımırılıq. Bul qırıq qaynaǵanda sorpası qosılmaytuǵın túsiniklerdiń birigiwiniń sebebi kelip shıǵıwı tamırı qayda?», dep atap ótedi. Lekin, jurnalist tek ǵana waqıya dógereginde aylanıp pikir júrgizbeydi, kerisinshe, mákan keńeslerde boladı, mashqalanıń tórkinin sol jerde úyrenedi. Jábir kórgenler menen de, ekinshi tárep penen de ushırasadı. Mashqalanıń rawajlanıwın faktler menen de kórsetip beredi: Mákan keńes baslıǵı Qutlımurat Palımbetov materiallıq járdem soraǵan xojalıqtıń dáramatların hám múliklik jaǵdayın tekseriw Aktinde Qıdırbay Dáwletmuratovtıń Arzasın «qaraǵan» bolıp hújjetlestirip komissiya aǵzaları Qazaqbay Saparov, Qurbanbay Járimbetovlardıń qolın qoyıp, usı jıldıń 5-yanvar sánesi menen Akt hám protokol toltıradı. Biraq hákimiyatqa kelip túsken Arzada usı jıldıń 2-aprel sánesi menen Q.Saparov hám Q.Járimbetovlardıń «men bul komissiyaǵa qatnaspadım» degen eki tilxatı bar. Járdemge mıtáj adamǵa tiyisli aqshasın bermew ushın qálbeki hújjet toltırıwdıń qájeti bar ma edi?». Feleton avtorların solayınsha faktlerdi gerbish taslarınday etip izbe-iz, tártipli túrde dizip shıǵadı hám kelip túsken arzanıń qansha dárejede haqıyqatlıqqa jaqın, yaki

¹ Еркін Қарақалпақстан. 2001. 21-июль.

xatlarda kórsetilgen faktlerdiń jalǵan yaki durıs ekenligin dálillewge háreket etkenligi kózge taslanadı.

Aldıńǵı bapta atap ótkenimizdey feletonda tolıq túrde satiralıq qaraslar, stil bolıwı shárt emes dep, eń baslısı, mashqalanıń tórkini ashıp berilip, belgili bir juwmaqlar shıǵarılsa, jámiyetshilikte usı másele boyınsha túsinipler payda bolsa maqset orınlangan esaplanadı.

Karam Orazovtıń «Nókis haqıyqatı» gazetasında járiyalanǵan «Altın ústine ornalasqan qala»¹ atamasındaǵı feletonı da itibarımızdı tarttı. Bunda qalamızdaǵı «Nókis pivo-limonad» zavodındaǵı ashınarlı jaǵdaylardıń keyini jaqsılıqqa ulasıp ketkenligi sóz etiledi. Materialda waqıyanı ayqınlastırıw ushın avtor ertekten de úzindi beredi: «Mın bir tın» degi Abizam-zam haqqındaǵı ertek eriksiz yadqa túsedi. Yadınıзда shıǵar, sol ertektegi qartayǵan patsha óz patshalıǵı aymaǵındaǵı kóllerdiń biriniń suwı adamdı jas qálpine keltiretuǵın ájayıp kúshke iye ekenligi haqqında maǵlıwmat bolsa da biraq, qay kól ekenligin anıqlay almaydı. Pútkil patshalıqtaǵı puqaralardı sol kóldi anıqlawǵa pırman shıǵaradı. Bir kámbaǵal jigittiń qartayǵan ákesi balasına úsh qaqpash balıq berip – sol kóldi izlewge atlandıradı». Ertek avtor tárepinen biykardan-biycarǵa berilmedi. Sebebi, usınday ájayıp tatlı suw sol zavodtıń háwlisinen atlıǵıp shıqqan edi. Ertektiń tórkini waqıya menen baylanıslı ekenligin mına misal menen keltiredi: «Nókis mineral suwınıń ashılıwı da «Mın bir tın» deginiń ózi bolmasa da tap soǵan jaqın boldı. 1978-jılı Nókis pivo-limonad zavodına direktor lawazımına Vladimir Mansonoviya Kim bekitildi». Jáne teńewlerdi keltiriwdi dawam etedi: «Zavod jámaáti Alla menen Quyashqa teń tabınadı. Ekinshisi diniy uǵımnan emes. Quyash qızıp kún ısısa» zavod ónimlerine qardar kóbeyedi. Házireti Alidiń názeri túsip, Dúldúldiń tabanı tiygen bull úlken qayash ele million-million jıl óz nurın tógedi. Qalǵanı waqtı-sáti menen sheshile beretuǵın mashqalalar».

Haqıyqattan da feleton kúnniń eń aktual máselelerin sáwlelendirip beriwge baǵdar aladı. Konkret faktler menen birge satiralıq teńewlerdiń beriliwi feletonnıń basqa janrlardan ózgesheligi bar ekenligin dálillep beredi.

¹ Нөкис ҳақыйқаты. 1996. 2-июль.

Avtordıń «Feleton ornına» aydarı menen «Teke teris»¹ ataması menen feletonı berilgen. Feletonda satiralıq janr elementleri menen birge oqıwshıda kúlkini payda etetuǵın qatarlar menen birge faktler de kóplep keltirilgen. «Bul shubalańqı oyında ózin hadal oyınshı dep esalaǵan Q.Palwaniyazov 1996-jıl 28-iyun sánesi menen «Nókis haqıyqatı» gazetasına arza jazǵan. Ol óz arzasında «Maqalada kórsetilgen faktlerdiń bári ras, biraq eń tiykarǵı ayıpkerler jazalanbay, kerisinshe sol qılmıstı ashıp, waqıtında toqtatqan meni ayıpker sıpatınja jazaladı» dep jazadı», shubalańqı mashqalanı jurnalist aqırına shekem úyrenip shıǵadı, bul iste qatnasıwshı qaharmanlardıń qaysısınıń pikirleri tuwrı, qaysı nadurıs pikirdi aytıp atırǵanlıǵın da tekseriw júrgiziw arqalı anıqlaydı. Bul qaharmanlardı kótermelep, kosmonavtqa shekem teńlestiredi: «B.Quwınshbekov kim? Qaraqalpaqstannan shıqqan birinshi kosmonavt pa? Olimpiada chempionı ma? Bolmasa basqalardan atı ozıp kelgen milliy qaharmanımız ba? Tap solay bolǵanda da tek qaraqalpaq xalkınıń mentalitetin esapqa alıp túsiner edik. Student. Ondaı student universitete bir neshshe mırn. Tek usı jılı 1300 deı student diplom aladı». Mashqalanıń tórkinin kim ayıplı, degen sorawlarǵa juwap tabıw ushın jurnalist universitet prorektorlarınıń da pikirleri menen tanıstıradı. Hátte jurnalist salıstırıw ushın eski grek miflerindegi atamalardan da paydalanadı: «Bul ne? Universitet pe, yaki gladiatorlar mektebi me?». Bunnan tısqarı avtor oqıwshılar menen de dialog alıp baradı: - Joqarǵı Keńes penen házillesiwe bolama?! Joq shınım. Bulı s hámmeimizge sabaq bolatuǵın boldı. Bir studenttiń salıp ketken wayqańınan sońǵı bir-birewge alakózlik qaldı. Teke-teris hesh kimgе de payda bermegen» dep óz feletonın juwmaqlaydı.

Feletonda oqıwshılardı oylandırıp, pikir júrgiziwge tiykar bolatuǵın halatlar ashıp berilgen. Usı táreplerinen alıp qaraytuǵın bolsaq, bul feleton óz maqsetine tolıq jetken, yaǵnıy oqıwshılardı da oylandırıp, durıs kóz-qarastı payda etiwge túrtki jasaǵanı anıq.

¹ Нөкис ҳақыйқаты. 1996. 16-июль.

«Basa-bas qayta gújidi»¹ atamasındaǵı J.Xudaybergenov tárepinen tayarlanǵan feletonda da jámiyette, xalıqtı oylandırıp júrgen mashqalalar yaǵnıy dúkánlardaǵı qıtshılıqtıń nátiyjesi haqqında sóz boladı. Ásirese, araqtıń dúkánlarda qıt ekenligi, olardı hátte talon menen alıwda da mashqalalar bar ekenligin sóz etedi. «Házirge deyin qalamızda ózine tiyisli araq payın alıp bolǵanlarǵa qaraǵanda, qolındaǵı talonı menen ala almay júrgenler kóp (talon ala almay qalalıq atqarıw komitetiniń aldında dilgir bolıp júrgenlerdi aytpaǵanda). Fevral da pittı. Birewler qaysı dúkannan alamız dep, izlese, birewleri úyrenshikli ádet, tez alıwdıń jolın oylap, tanıs dúkanshı izlep júr, jáne birewleri fevral ayı ótip ketse de jan-jaqqa tentiresip, posıp júr «Qas qoyamız dep, kóz shıǵarıp» atırǵanımız joq pa eken?».

Avtor feletonnıń juwmaǵında bunday halattıń ayıpkerleri kim ekenligin de kórsetip beredi: «Búgan birinshi gezekte puqaranı mútájlikke gırıptar etip, dúkánlardı qańıratıp, lekin jıllıq, aylıq tapsırmalardı astırtın jollar menen bárjay etip otırǵan tómennen baslap eń bálentte otırǵan sawde xızmetkerleriniń bir-birine baylanıslı shınjırı gúnakar!».

Haqıyqattan da feletonnıń qısqalıǵı yaqı bolmas kishken mashqalaǵa baylanıslı ekenligi úlken áhmiyetke iye emes. Eń áhmiyetlisi puqaralar ushın aktual, olardı tolǵandırıp júrgen máseleler feleton ushın tema etip alınsa maqsetke muwapıq keledi. Sebebi, feleton ashshı házil yaqı publicistikalıq bayanlaw menen haqıyqatlıqtı, ádillikti, durıshlıqtı, tuwrı joldı kórsetip beriw ushın baǵdarlanǵan. Al, feletonda berilgen faktlerge óz pikirini bildiriw yaqı bildirmew bolsa oqıwshılardıń ózlerine baylanıslı másele bolıp qala beredi.

«Nókis haqıyqatı» gazetasında járiyalanǵan jurnalist A.İbadullaevtıń «Gúze sındıratuǵın» payıt keldi»² atamasındaǵı feletonda Nókis qalasında sawda tarawındaǵı ayırım kemshilikler, nızam buzıwshılıq halatları haqqında sóz etiledi. Avtor bunday illetlerdiń jámiyette kóplep ushırasıp atırǵanlıǵın ashıq tekst penen beredi: Usınday qıyın payıtta Surxandárya wálayatındaǵı sıyaqlı ádillik

¹ Нөкис ҳақыйқаты. 1991. 2-март.

² Нөкис ҳақыйқаты. 1993. 20-май.

normalarınıń buzılıwınan, sawdadaǵı aǵayınpaızlıq hám hújdansızlıqtan, huqıq qorǵaw organlarındaqı prinsipsizlikten xalıqtıń isenimsizlikke beriliwi, ǵázebi qaynawı múmkin jaǵdaylar Nókiste de bar». Jáne avtor óz pikirleri menen kemshiliklerdiń tórkinin ashıp beriw menen sheklenip qalmaydı, dáliller menen faktlerdi izbe-izlilik penen beredi: «Nókis qalası hákiminiń birinshi orınbasarın qosa esaplaǵanda úsh orınbasarı úlken qalada 1600 ge jaqın mákeme, kárxanalar mene jayaw júrip islesip, qalada jinayatshılıq, tártipsizlik penen gúresetuǵın ishki isler bólimine hám den sawlıqtı qorǵaw saqshılarına kólik jetispey atırǵan waqıtta 1991-1992-jıllarda, bıyılǵı birinshi toqsanda mákemelerden kooperativlerge, kooperativlerden jeke adamlarǵa 176 avtomashina menen bir Tatra-815 universal traktorınıń ap-arza bahada satılıp ketkenine janıń ashıydı. 1991-jılı Merkuriy kooperativine satılǵan GAZ-5205 markalı mashina kóp uzamay puqara A.Allaniyazovqa satılǵan. Bunıń dáslepten jobalastırılıp islengenin bayqaw qıyın emes. KAMAZ hám MAZ markalı 32 avtomashinanıń tórt-besewi hayal-qızlarǵa satılǵan. Biraq, bunday markadaǵı mashina aydap júrgen hayal-qızlardı ele hesh kim de ushıratqan joq shıǵar? VAN kooperativi bılır RAF-2203 markalı mashinanı №22 kishi rayonnıń 2/1 jayında turatuǵın A.Eremyanǵa bir aydan soń sol kooperativ ekinshi RAF tı «Pochtovaya» kóshesi №5 jayda turatuǵın M.Eremyanǵa satqan».

Yaǵnıy joqarıda atap ótilgen feletonda mashqala hár tárepleme analizlengen. Waqıyanı konkretlestiriw, máseleniń túyinin ashıp beriw ushın bir neshshe faktler jıyındısı talqılanıp berilgen.

Usı gazetanıń 11-mart 1997-jıl sanında járiyalanǵan jurnalist Perdegúl Xojamuratovanıń «Sergizdanlıq» atamasındaǵı feletonında da bir qaharmanın mashqalasınıń dógereginde jámiyette bolıp atırǵan mashqalalarǵa itibar qaratiw lazım ekenligin kórsetip beredi. Avtor qaharmanınıń sergizdanlıqqa túsiwine qaysı halat sebepshi bolǵanlıǵın bılayınsha keltirip ótedi: «Turgangúl Allaniyazova islep atırǵan «Ózbekgazqurılıs-1» trestine qarashlı №6 kóshpeli mexanizatsiyalasqan

kolonnadağı shtatlardıń qısqaıwı onıń ushın sergizdanlıqtıń baslanıwı boldı»¹. Avtor waqıyanı analizlew arqalı mashqalanı qalıplestirip aladı, onnan soń ǵana tiykarǵı máseleni faktler menen beredi: «Bolar is boldı. Buyırıqlar shıǵıp ketti. «Shıǵasıǵa iyesi sebepshi boladı» degendey qalǵan jaǵındaǵı bir yarım jıldan aslam waqıttan berli dawam etip kiyatırǵan dawdıń sozılıwına T.Allaniyazovanıń ózi sebepshi bolǵan. «Qorqaqtı kóp quwsań, batır boladı» degen emes pe? Házir ol sóylep ketse, nızamdı da, statyanı da yadтан ayta beredi. Al sol nızam boyınsha huqıqın qorǵawǵa haqılı, qısqaıtılasań dep eskertken eki ayda da, qolına buyırıq tiygennen sońǵı bir ay ishinde de Turǵangúl birese pensiya jasındaǵı bas esapshınıń «seni túsinde alıp qalamız» degen sózine isenip, birese jergilikli kásiplik awqamına bergen arzasınan juwap kútip, tiyisli orınlarǵa arza bermegen. 1995-jıldıń 25-sentyabr kúni Qaraqalpaqstan Respublikası kásiplik awqamları keńesi, Nókis qalalıq hayal-qızlar komitetine jazǵan arzaları qanaatlandırılmaǵan». Avtor mashqalanıń túyinin tabadı, qaharmanınıń óziniń ar-namısın, jumısında qalıw tilegindegi is-háreketleri menen sud protsesinde de qatnasqanlıǵın atap ótedi. Qaharmanınıń is-háreketleri durıs ekenligin Ózbekstan Respublikası Miynet kodeksiniń tiyisli statyaların keltirip dálillewge háreket etedi.

«Nókis haqıyqatı» gazetasınıń 1992-jıl 17-oktyabr sanında járiyalanǵan «Jaǵımsız iyis yamasa kepterler sıyaqlı jaqın aralıqlarda «ushıp-qonıp» júrgen xatlardıń qupıyası» atamasındaǵı feletonǵa da kózimiz tústi. Bul feletonda qalamızdıń sanitarlıq-epidemiologiyalıq halatınıń qıyın halatta ekenligin bir fakttiń dógeresinde dálillep beredi. Qalamızdıń «Vodnik» poselkasındaǵı jaman sanitariyalıq halattı tiyisli uyımlar barıp teksergeni haqında sóz etiledi: Poselkanıń kanalizatsiya tarmaǵı ulıwma qalalıq kanalizatsiya tarawına qosılmaǵan. Ishki sanitariyalıq tarmaqlar islemeydi. Usınıń saldarınan poselka turǵınları sırtqa, «Salıgerlik arna» nıń boyına jaqın jerlerge ózleri hájetxana islep alǵan. Qazan-tabaq, kiyim-kenshek juwılǵan qaldıq suwlardı tógiw ushın jerdi qazıp qudıqshalar islegen. Bunnan basqa sol poselka turǵınlarınıń taslandırılır da shashılıp atır, olardı jıynap, belgili waqıtta alıp ketpeydi. Mine usınday pataslıqlardıń toplanıwı

¹ Нөкис ҳақыйқаты. 1997. 11-март.

saldarınan poselkada hám Nókis qalasında juqpalı awır ish awırıw kesellikleriniń tarqalıwına jaǵday dúzilmekte. Sonday aq respublikanıń arqa rayonları awız suw ushın paydalanıp otırǵan úlken «Salıgerlik arna» nıń suwlarınń patalanıwına da qáwip tuwdırıp atır. İzertlep kórsek, poselkanıń turaq jayları «Qızketken» KMK sı qurılıs shólkemine tiyisli ekeni málim boldı»¹. Halattıń mashqalanıń qansha dárejede ashınarlı hám qayǵılı ekenligin táriplew ushın ironiyadan da paydalanadı. Feletonnıń juwmaǵında materialǵa ne ushın usınday zagolovkanıń qoyılǵanın dálillew ushın mına pikirlerdi keltirip ótedi: Sol jaǵımsız iyislerden «ushınıp», oǵan jaqın «Respo», «Sarancha», «Qattıaǵar», «Samanbay» poselkalarındaǵı kepterler pál-pállep usha almaytuǵın bolıp qalıptı. Al, «Vodnik» poselkasınıń sanitariyalıq awhalın jırlap júrgen qaǵazlar qalamızdıń mákemeleri arasında qanshaǵa shekem ushıp-qonıp júre beretuǵının hesh kim boljay almaydı.

Feletondaǵı kúlkili qatarlardıń astında úlken mánis jatır. Sebebi, xatlar kepterlerdey bolıp usha almaydı, olardıń ushıwına ayırım mákemelerdegi basshılardıń óz boladılıqqa salıp puqaralardıń múrájatların inabatqa almay atırǵanlıǵı kózge taslanadı.

Usı gazetanıń 1992-jıl 8-yanvar sanında jurnalist Karam Orazovtıń «Samqal kólikler shabıwılı»² atamasındaǵı feletonı járiyalanǵan. Bul feletonda Nókis qalası jolayshı tasıw sistemasındaǵı bolıp atırǵan mashqalalar sóz etiledi. Ásirese, jolawshı tasıw sistemasında xızmet kórsetip atırǵan avto kóliklerdiń basım kópshiligi óz ómirin túwesip úlgergen kólikler ekenligi anıqlanadı hám ayırım faktler de keltiriledi: Reyd aǵzaları gerbish zavodı poselkasındaǵı sońǵı bándirgige barǵanda ishi tolı avtobus qala orayına qaray jol aldı. Bul jerde ol avtobustan basqa 54-68 KPN, 10-27 KPL, 85-42 KPL, 38-06 KPN nomerli hár qıylı sıyımlılıqtaǵı jeke menshik hám ijara usılında islep júrgen avtobuslar menen qatar №19 avtobus kárxanası aksionerlik jámiyetine qarashlı 58-50 KPL nomerli LAZ – 695 markalı avtobus jolawshılardı kútip tur. Mámleketlik bir avtobusqa tólemli xızmet kórsetip júrgen 5 avtobus bir bándirgide tursa jámiyetlik transport kárxanasınıń jaǵdayı

¹ Нөкис ҳақыйқаты. 1997. 17-октябрь.

² Нөкис ҳақыйқаты. 1992-жыл. 8-январь.

qalay boldı? №19 avtobus kárxanası akcionerlik jámiyetiniń mashina aydawshısı Muratbay Saidov reyd aǵzaların ushıratıp haqtan bir jarıldı. Bul jerge 6:30 da jetip kelemiz. Lap dep oylawıńız múmkin. Bizden burın bul jerge 30 ǵa shamalas jeke menshik hám ijara usılında islep júrgen avtobuslar turadı. Biz jolawshılardı kútip saat 9 lar shamasına shekem turamız. Sonlıqtan bull 21 shi marshturt túske shekem 12 reys islewimiz kerek bolsa arı ketkende 2 reys qatnap úlgeremiz. Sonlıqtan bizde kassa túsirimi az. Duw-sıydı tıńlamay qala orayına qarap aydap ketsek, jeke menshiktegi avtobuslardıń húrmetli eskortına tap bolamız. Jeke menshiktegi 3 avtobus biri aldımızda, biri qaptallap, biri izimizden júrip bándirgidegi jolawshılardı terip alıp ketedi, al biz qala orayına shekem bos baramız. Janǵan mayımız aqlanbaydı. Sonlıqtan bul jerdiń tártibin moyınlawǵa májbúrmiz. Endi sonda mámleketli sektordaǵı avtobuslardan plan talap etiw qalay boladı?». Feleton aqırında avtor mashqalanı sheshiwde reyd qatnasıwshıları hesh kimdi jazalaw niyeti joq ekenligin, olardıń tiykarǵı oyı olarǵa jaqsı imkaniyat tuwǵızıw ekenligin de atap ótedi.

Haqıyqattanda feleton ótken ásirdiń sekseninshi hám toqsanınshı jılları jámiyetkegi processlerdi, waqıyalardı, naqolay halatlardı ashıp beriw ushın eń qolaylı janr esaplandı. Bir tárepten ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarındaǵı ayırım basshılardıń puqaralardıń jasaw jaǵdayı, olardıń kún kórinisine degen ózgeshe kóz benen qaraǵanlıǵı feleton janrında qálem terbetetuǵın jurnalistlerdiń tiykarǵı tematikanı usı máseleler dógereginde qurıwǵa májbúr etti.

Aldıńǵı baplarda atap ótkenimizdey jurnalistika sociallıq institut sıpatında jámiyettiń rawajlanıwı menen teńdey qádem taslaydı, onnan ozıp ta ketpeydi, qalıp ta qoyıwı múmkin emes, jámiyet jurnalistikaǵa jasırın yaki ashıq buyırtpalar beriwi múmkin. Jurnalistika tarawa qánigeleriniń kópshiligi biledi, keńes húkimeti dáwirinde jurnalistika húkimet, partiyanıń tiykarǵı úgit-násitlawshı quralına aylandı, al mámleketlik qurılıs ózgeris, respublikamız ǵárezsizlikti qolǵa kirgizgennen soń puqaralar menen auditoriyanıń talabı pútkilley ózgerip ketti, endi oqıwshı passiv baqlawshı emes, jámiyetkegi bolıp atırǵan reformalardıń belsendi aǵzasına aylandı, solay eken jurnalistika da oqıwshılardıń pikir hám usınısların

inabatqa alıwǵa májbúr boldı. Ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarında kópshilik feletonlarda ekonomikalıq daǵdarıs, kemislikler, jámiyettegi nemquraylı qubılıslar tema sıpatında alıp shıǵıldı. Respublikamızǵa belgili fotoxabarshı «Nókis haqıyqatı» gazetasınıń jurnalisti bolıp islegen jurnalist Karam Orazov mine usınday jámiyettegi unamsız illetlerdi arqayın kóre alıp, olardı analizge tartatúǵın, faktlerdi oynata alatuǵın, analitikalıq oylaw qábileti joqarı jurnalistlerdiń birinen edi. Onıń «Nókis haqıyqatı» gazetasında járiyalanǵan «Nan hám ertek»¹ atamasındaǵı feletonı da itibarımızdı tarttı. Jurnalist Nókis qalasında nan jabıw kárxanalarında tayarlanıp atırǵan nan ónimleriniń sapasına sın kóz benen qaraydı buni, ózi pikirleri menen ápipawı etip beriwge háreket etedi: «Al endi sol nannıń sapası da gúman tuwdıradı. Onıń ústine nannıń qımbatlawı, qımbat bolsa da qálip nan arasındaǵı hár qıylı qosımtalardıń azaymawı, buxankalardıń kólemi kishireytip ǵana qoymay olardıń sapasızlıǵı qala turǵınlarında orınlı ókpe-giyneni tuwǵızıp atır. Sonlıqtan qala hákiminiń «Qala puqaralarınıń ótinish tileklerin esapqa alıp, qaladaǵı sawda orınlarına nan islep shıǵarıw kárxanasınan kelip turǵan nan ónimleriniń salmaǵın hám sapasın anıqlaw» haqqındaǵı usı jıldıń 15-oktyabrindegi №158-B buyırǵı waqıt talabı. Aqırı miynetkesh xalıq bar aqshasın únemlep satıp alǵan nanı salmaqтан kemis shıqsa, onıń ústine nan ishinde adam jewge jaramsız úlesleri kóp shıqsa aqshanı qaydan jetkeredi?».

Mine kórip turǵanımızday jurnalist dáslep mashqalanı kórsetip aladı, keyin bolsa mashqalanıń tórkinin anıqlaw ushın reyde atlangan mákemeler menen tanıstıradı. Keyin bolsa birme-bir tekseriw alıp barǵan sawda orınlarınan alınǵan nátiyjelerdi izbe-iz faktler menen berip baradı. Nannıń kemisligin kórsetip beriw ushın orınlardaǵı ólshengen ónilerdiń grammalarına shekem kórsetip beredi: «Sol topar 9-noyabr kúni №21 dúkanda bolǵanda dúkandaǵı sol kúngi 224 dana qálip nannıń hár biri normadaǵıdan 52 grammnan kemis keldi. A'lbette, bunda №41 dúkan baslıǵı S.Orazımbetova hám №21 dúan baslıǵı F.Esnazarovalardıń tikkeley ayıwbı joq. Sebebi nan danalap keledi, danalap satıladı. Sonlıqtan saǵaǵa qarap jılısamız». Demek jurnalisttiń bul jerde saǵa dep otırǵanı Nókis qalalıq nan

¹ Нөкис ҳақыйқаты, 1994. 7-декабрь

ónimlerin islep shıǵarıw kárxanası esaplanadı. Demek bul jerde kemislik dúkanda anıqlandı, usı kemisliktiń tiykarǵı ayıplı tárepin anıqlaw ushın nandı islep shıǵarǵan kárxanaǵa qaray atlanadı. Kárxanada tayarlar ónimlerde de ólshep kóriledi, ayrım nanlardıń normadan kem kelgenligin de anıqlaydı. Al, keyin bolsa jurnalist keyingi másele nan ishinen shıǵıp atırǵan hár qıylı ózgeshe nárselerdiń shıǵıp atırǵanına anıq kirgiziwge ótedi. Bul sorawǵa juwaptı bir qatar juwapkerli xızmetkerler tárepinen jazılǵan maǵlıwmatlar tiykarında juwap qaytarıwǵa háreket etedi: «Nókis nan kombinatında nan shıǵarıwdı toqtatpay óndiris xanalarına remontlaw jumısları ótkerilip atır. Bul qamırǵa basqa zatlardıń túsiwine hám tayar ónimde sıqırlı payda etiwi múmkin» - dep jazılǵan. Mine kimgе nan, kimgе tas. Nan ónimleri kárxanasınıń tayar ónimler skladında hár bir nan ortasha 4 grammnan awır, al qosıw-alıw 3 protsent keshirilmekte. №51 dúkandaǵı nanlarda ya jeńillik, ya awırлық anıqlanbaǵın, al №61 dúkandaǵı hár bir nanda 2 gramm kemis. Bizdi ertek penen aldastıraman dewshiler ele de bar ma?

Jurnalist juwmaqta ózi qoyǵan zagolovkaǵa juwap qaytaradı, yaǵnıy bul temanıń tosınnan qoyılmaǵanlıǵın dálilleydi. Usınday aldawshılıq jolı menen baylıq arttırıp atırǵan sawda xızmetkerlerin básekilesiwge shaqırıp qaladı.

Kórip turǵanıımızday jurnalist óz feletonında mashqala átirapında payda bolǵan barlıq sorawlarǵa tujırımlı juwap qaytara alǵan. Faktlerdi orınlı-orın qoyǵanlıǵı sebepli mashqalanıń tórkini, qaysı mákeme ayıplı degen sorawlarǵa da juwap qaytarılǵan. Bul óz gezeginde feletonnıń óz aldına qoyǵan maqsetin tolıǵı menen orınlaǵanlıǵınan dárek beredi.

Avtordıń «Sıqmar eki ret tóleydi, al biz...»¹ atamasındaǵı feletonı da sol dáwirlerde oqıwshılar arasında úlken qızıǵıwshılıq tuwdırǵanı anıq. Bul feletonda Qaraqalpaqstan gimnastika sport túriniń joqarıǵa kóteriliwinen baslap, tuńǵıyıqqa ketken dáwirleri izbe-i- bayan etiledi. Dáslep feletonda jetiskenlikler anıqlama sıpatında beriledi: «Durıs 1981-jılı Nókiste gimnastika boyınsha qánigelestirilgen balalar sport mektebi shólkemlestirildi. Biraq, bul mektepti qárejet penen támiyinlew, kerekli baza dúziw, jarıslar shólkemlestiriwler, respublika gimnastika

¹ Нөкис ҳақыйқаты. 1994. 20-декабрь.

komandaların kólemli jarıslarǵa jiberiw máselelerinde koordinatsiyalaw jumısların alıp barıwshı shólkem joq desek te boladı. Qalalıq sport komitetiniń atı bar da jumısı joq. Ressportkomitet bilimlendiriw shaqablarına, profsoyuz shólkemlerine moyın sozıwın dawam etip atır».

Feletonnıń zagolovkası da ájayıp tárizde qoyılǵan. Ol orıs xalqınıń «Skupoy platit dvajdı» naqlılı azǵana ózgeriske ushırıp alınǵan. Kópshilik oqıwshılar bul maqaldıń sportqa ne baylanısı bolıwı múmkin dep feletondı oqıy baslaǵanda oylawı múmkin biraq, avtor bul sorawǵa da juwaptı feletonnıń aqırında túsiniikli hám anıq etip bere alǵan: «Biraq, respublika basshıları barlıq únemlew barqulla paydalı bola bermeytuǵınlıǵın da túsiniw kerek. «Sıqmar eki ret tóleydi» deydi xalıq naqlılı. Al sporttan únemlegenler eki ret emes, al ómirinshe tólep júredi. Armiya qatarına jaramsız jaslar sanı boyınsha Qaraqalpaqstan burińǵı Awqamda birinshi orında turar edi. Bul kórsetkish jaqsı tárepine ózgerdi dep aytıwǵa tiykar joq. Onıń ústine dári-dármaq ta, emlew de, hátte tabıt ta qımbatqa túsedi. Sonlıqtan sporttan únemlewdiń qájeti bar ma?».

Kórip turmız, feleton ritorikalıq soraw menen juwmaqlanadı. Solay bolsa da jurnalisttiń mashqala dógereginde qoyǵan sorawlarına úzil-kesil juwap tabıwǵa háreket etedi. Jáne atap ótetuǵın tárepi tekstti tayarlawdaǵı jurnalisttiń batılıǵına tásiyin qalıw lazım. Sebebi Karam Orazov mashqalanıń tórkinin sol átiraptan emes, al usı tarawǵa juwap beretuǵın basshılardan, sol taraw sistemasınıń durıs emesligi sebepli bul mashqalanıń kelip shıǵıp atırǵanlıǵın qorıqpastan pikirleri menen bere aladı.

Sebebi, qálegen dóretiwshilik tarawında dóretiwshige batılıq, mártlik jetispese, pikirleri shala, ortaǵa taslaǵan mashqalası tolıq ashılmay qaladı. Al feleton avtorı bolsa eki ese batıl hám óz pikiriniń tuwrılıǵın dálilley alıw kerek. Nege degende feletondaǵı faktler jámiyettiń qurılısı, adamlar sanısında úlken ózgerislerdi qalıplestiriwi múmkin.

Jurnalistikaniń tiykarǵı maqseti de sol jámiyette bolıp atırǵan mashqalalardı ashıp beriw, kórsetip beriw arqalı, bul mashqalalardı boldırmaw ushın oqıwshılarǵa keńes beredi, jol kórsetedi, tuwrı jolǵa salıwǵa háreket etedi. Feleton

janrı mine usı talaplardı orınlaw ushın qolaylı hám ıqsham formanıń birinen esaplanadı.

Jáne analizimizdi dawam etip «Nókis haqıyqatı» gazetasında járiyalanğan «Ajırıq»¹ atamasındaǵı feletonǵa itibar qaratıq. Bul feletondı jazıwda jurnalisttiń sheberligine itibar qaratıwımız kerek. Nókis qalasında futbol maydanshasında ajırıqtı ósiriw futboldı rawajlandırıw máselesin úzil-kesil sheshiledi degen pikirdi ortaǵa taslaw bir qaraǵanda kúlkili bolıwı múmkin, biraq mashqalanıń tórkinine kirip barılsa, bul mashqala ápiwayı emes ekenligi birden kózge taslanıp qaladı. Satıralıq formada jazılğan feletonda úsh tárep yaǵnıy basqarıwshı, sportshı, ilimpaz. Olarǵa birme-bir sóz beredi. Feleton bılayınsha baslanadı: «Nókis Nókis bolǵalı qaladaǵı futbol maydanshalarında ajırıq ósiriw máselesi qoyılıp kiyatır. Hátte Uris jılları da bul másele kún tártibinen alınbaǵan. Biraq bul jumbaq ósimlik 50 jıldan berli nókislilerge óz sırn ashpay kiyatır. Bul másele boyınsha nebir aqıllı baslar, mápdar mákemeler shuǵıllanbaqta. Buǵan baǵıshlangan gezektegi hám gezeksiz májilisler esap-sansız. Alǵa ilgerilew joq dewge bolmaydı. Biraq maqtanatıǵın da hesh nárse joq. Mine usınday májilislerdiń biriniń protokolı. «Asa qurıya. Protokol kóshirmesiz bir danada jazıldı».

Kórip turǵanıımızday journalist tárepinen sóz etiletuǵın másele ápiwayı til, pikirler menen jetkerip berildi. Biraq, itibar qaratatuǵın jeri journalist máseleniń eń itibarlı, tujırmılı jerlerine kelgende pátti joqarıraqtan alıp, ájayıp sózlerdi tawıp, ekspressivlikti joqarılatıwǵa háreket etkenligi kózge taslanadı. Máselen, «bul jumbaq ósimlik», «nebir aqıllı baslar», «Asa qurıya».

Keyin bolsa, hár bir tárepke májilis protokollarındaǵıday óz aldına sóz beredi, olarda óz pikirlerin berip ótedi. Máselen: «Basqarıwshı: - Máseleniń áhmiyetin hám qurıyalıǵın esapqa alıp, májiliske qatnasıwshılardıń ismi-sháripini, lawazımları kórsetilmesin. Jabıq esikte ótkerilip atırǵan májilisimizde ajırıq máselesi jáne bir ret qaraladı. İstiń alǵa basıwı ushın ne islewimiz kerek? Oylasıp batıl sheshim qabıllawımız shárt. Ajırıq boyınsha házirgi zaman iliminde ne jańalıq bar? Biz hár bir adımıımızda ilimga tiykarlanıp háreket etiwimiz kerek. İлимпаз: - Meniń iri

¹ Нөкис ҳақыйқаты. 2000. 20-ноябрь.

miynetlerim ġawasha payası hám salı sabanı haqqında bolsa da ajırıq boyınsha da túsınikke iyemen, dep ayta alaman. Biraq shının aytıwım kerek, ajırıq haqqında basqa avtorlardıń fundamentalb kitabın qolǵa túsire almay kiyatırman. Biologiya keń túsınikke iye ilim. Bizde barlıq janlı hám jansızlardı latinsha ataması menen ataw tártibi engizilgen. Jańaǵı aytqan kitap qolıma iline qoysa, ajırıqtıń latinsha atamasın aytıp beremen. Házirshe «Aji-riy-ik» dep atay turayıq».

Tımsal formasında jazılǵan feletonda sporttaǵı ilimdegi bir qatar mashqalalar qalqıp shıǵadı. Dialog formasında berilgen materialda hár bir tárepte mashqalanıń tiykarın izbe-izlilik penen ashıp bere baslaydı. Olardıń hár birine de óz aldına sóz beredi. Tekst geyde ápiwayı formadan beriliwi menen keyin bolsa quramalı formaǵa ótip ketedi. Bul da jurnalisttiń mashqalanı feletonnıń aqırına shekem qızıqlı etip jetkerip beriw sheberliginiń joqarı ekenliginen dárek beredi.

Jumısımızdıń teoriyalıq bóliminde atap ótkenimizdey feleton haqıyqıy faktler menen islesedi, onıń basqa janrlardan ózgesheligi anıq faktler satiralıq kóriniste, usılda berilgeni bolıp tabıladı. Satiralıq, yumorlıq formadan paydalanıw yaqı paydalana almaw bolsa jurnalisttiń jeke sheberligine, tájiriyesine baylanıslı. Mine ġárezsizliktiń dáslepki jıllarında jazılǵan feletonlardıń avtorları barmaq penen búgip sanaw imkaniyatı bar. Sebebi barlıq jurnalist te feletondı tartımlı, oqımışlı etip jaza bermeydi. Ėárezsizlik jılları Qaraqalpaqstan baspasózindegi feleton janrında qálem terbetken jurnalistler sıpatında tómendegilerdi atap ótiw orınlı bolsa kerek: Ó.Ótewliev, K.Orazov, A.Xalmuratov, A.İbadullaev, P.Xojamuratovalar.

Lekin biz tilge alǵan, analizlegen materiallardıń barlıǵı da tolıǵı menen feleton janrında jazıldı degen pikirge de barıw qıyın. Solayda bolsa biz analizge alǵan materiallarda feleton janrı elementleri bar bolǵanlıǵı ushın olarǵa itibar qarattıq.

Ėalaba xabar quralları jámiyette aktual bolǵan mashqalalardı sáwlelendiriw arqalı jámiyetlik sana menen birge jeke indevidttiń sanasına tásir etip otıradı. Keyingi jılları ġalaba xabar qurallarınıń texnikalıq táminlenligi hám sol arqalı xabarlardı tez tarqatıw mu'mkinshiligi artıp barmaqta. Tájiriybeden ko'rip atırǵanımızday ġalabalıq hám ku'shli tásir etiwshi ġalaba xabar kuralları sıpatında

audiovizual ǵalaba xabar kuralları háreket etpekte, bular radio, televidenie, İnternet hám reklama. Ǵalaba xabar kuralları bul – insan psixologiyasına, sotsiallıq halatına ku'shli tásir etetuǵın qural bolıp tabıladı. Ásirese, ǵalaba xabar kurallarınıń jaslar sanasına táhiri joqarı bolmaqta. Ǵalaba xabar kurallarınıń tásir etiw unamlı hám unamsız bolıwı mu'mkin. Bulardı ǵalaba xabar kurallarınıń tiykargı funktsiyaları bolǵan: xabar tarqatıw, oyın-zawıqlı, informaciyalıq, tárbiya beriw menen baylanıstırıwǵa boladı. Bularda tısqarı tereń tásir etetuǵın funkciyaları da bar.

2.2. Feletonlarda jurnalistlerdiń stilistikalıq usıllardan paydalanıw sheberligi

Jurnalistler arasında kúshli, tájiriybeli jurnalistler ǵana feleton jaza aladı degen túsinik bar. Hakiyqattan da feleton janrında qálem terbetiw ushın joqarı dárejedegi sheberlik penen birge tájiriybe kerek boladı. Sebebi, feleton janrında qálem terbetken jurnalist faktlerdi publicistikalıq usıl menen beriw menen satiralıq usıllardan keń túrde paydalanadı. Usınday jaǵdayda ǵana tásirli hám kópshilik oqıytuǵın feleton dúnyaǵa keledi.

Feleton janrında jazılǵan tekstte ádebiyattanıw hám jurnalistikada belgili bolǵan barlıq tildiń kórkemlew quralları keń túrde qollanıladı. Teksttiń tartımlılıǵın táminlew ushın hár qıylı usıllardan paydalanıw talap etiledi.

Atap ótetuǵın bolsaq, Atajan Xalmuratovtıń «Bazar, bazar, bazar...» atamasındaǵı feletonında kórkemlew qurallarınıń bir neshshesin ushıratıwımızǵa boladı. «*Gileń **jalańlaǵan** 20-25 tegi alıp-satar jas jigitle qorshap alǵan biziń tanıs ádewir albıraǵan*» (*Jalańlaǵan – teńew, bunda insanniń ashkózligi kórinisinde berilgen*)», Jáne bir mısál, «***Qas penen kózdiń arasında***» (*metafora – yaǵnıy háp-zamatta degendi ańlatadı*).

Avtordıń «Dumanlı tóbeler artında» atamasındaǵı feletonda da sózlerden sheberlik penen paydalanılǵan. Mısalı: «Awıl alıs, jol shalǵay (Bunda olardıń baratırǵanı mánzili alıs ekenligin túsiniwimizge boladı. Shalǵay sózi frazeologiyalıq sóz dizbegi esaplanadı hám alıs, bir shet, uzaq degendi ańlatadı)». Ásirese, mınanday tasbaqa júris adamnıń ishın pistirip jiberedi. Bul mısalda

insannıń júrisi tasbaqaǵa teńelgen. Ádette áste júretuǵın adamlardıń júrisi tasbaqanıń júrisine teneledi. Jáne mısallardı jalǵastıramız: «Buxaradaǵı teri zavodına «áke-kóke» dep 40-50 somnan zordan allǵızasań» (Bunda «áke-kóke» sózleri intertekstlilik mánisinde berilgen, yaǵnıy jumıstı pitkeriw ushın usılayınsha sóylew de payda beredi degendi mánisti bildirip tur).

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan Ómirbay Ótewlievtıń «Úsh sıyırdıń muzlatqıshta...» atamasındaǵı feletonnıń zagolovkasınıń ózi ironiya menen berilgen. Bolmasa qalayınsha úsh sıyr muzlatqısha sıyıwı múmkin. Feletonda bir qatar kórkemlew elementlerin ushıratqı: «Ǵaybarlıq Biybish apanıń súyegine pitken» (Bunda ǵaybarlıq teńew formasında berilgen, ǵaybarlı sózi – aybatlı, susı basım degendi ańlatadı). Jáne misal: Sút zavodında awhal pıshaq arqası jaqsılaw eken (bunda pıshaq arqası sózi metafora, yaǵnıy azǵana bolsada jaqsı degendi ańlatadı).

Gazetanıń 1992-jıl 8-avgust sanında járiyalanǵan «Ekkende joq, tikkende joq, qırmanda tayar...» feletonnıń zagolovkasınıń ózi oqıwshılardıń itibarın tartadı. Bul qatarlar qaraqalpaq xalıq ertegi «Túlki, tasbaqa, taskene» erteginen alınǵan. Avtordıń bul qatarlardı paydalanǵandaǵı maqseti altı ay atızda júrip egin egip, zúraátin alıp onı qarıydarlarǵa satatuǵın waqıtta salıq uyımı xızmetkerleriniń diyqanlardıń pisin qurıtıp atırǵanı atap ótiledi.

Ómirbay Ótewlievtıń «İyesiz jerdiń «ıyesi» kóp» atamasındaǵı feletonnıń zagolovkası da materialdıń tiykargı mazmunın ashıp berip tur. Mına misalǵa da itibar qarattıq: «Sezikli sekirer» degendey redakciyamızǵa joqarıdaǵıday mazmunda jer dawın qozǵap, birinshi reet xat jazıwında kóp máni hám sır bar eken. Bunda «*Sezikli sekirer sózi*» maqal esaplanadı.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında jurnalist Batırbay Dosjanovtıń «Ashshı haqıyqatlıq... onı jasırıp, awırıwdı asqındırǵansha, táwbe etip haqtan tilegenimiz maqul» atamasındaǵı feletonı Berdaq shayırdıń «Bıltırǵıdan bıyl jaman. Qalay-qalay boldı zaman?!» atamasındaǵı qosıq qatarları menen baslanadı. Bundaǵı maqset avtor ǵárezsizliktiń dáslepki jıllarındaǵı qıyın-qıstaw zamanda adamlardıń qaysı baǵıttı tańlawı kerek ekenligin bilmey júrgenligin táriplew ushın qollanıladı.

Jáne misal, «Degen menen, meniń tiykargı maqsetim aytpasa da belgili bul jaǵdaylardı qaytalap, jaralargá duz sebiw emes». Bunda «jaraǵa duz sebiw» degenimiz giberbola esaplanadı. Yaǵnıy asıra súwretlew arqalı haqıyqıy halattı súwretlep kórsetip beriw esaplanadı.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında járiyalanǵan «Kózge kórinbeytuǵın qılısh (yamasa ózlerin jaqsı kórsetiwge tırısatuǵın adamlar)»¹ atamasındaǵı feletonında sóz oınları hám qaraqalpaq naqıl-maqallarınan kórkemlew, súwretlew quralları sıpatında sheberlik penen paydalanılǵan. Mısalı: «Jamannan jaqsı tuwadı, aytsa altınǵa bergisiz, jaqsıdan jaman tuwadı ıssı nanǵa alǵısız» bunda avtor jaqsı menen jaman adamdı ayırıw júdá qıyın ekenligin túsindiriwge háreket etken. Jáne mısallar, «Kimde-kim ózin «gumanist» yaki «dobrıy» etip kórsetse «adamgershilik» tuwralı aqıl aytıp, «insap diyanat xalıqqa, Watanǵa xızmete etiw» haqqında awız kópirtirip sóylegenlerdiń haqıyqıy kelbetin kópshilik kórip jú» (Biz keltirip ótken qatarlardan yaǵnıy «gumanist», «dobrıy», «adamgershilik» sózleri ironiyalıq kóriniste berilgen). Jáne mısallar, «Qońsı óziniń biypárwalıǵınıń jawız «qolları» menen qızdı óltirdi», bul qatarda jawız «qolları» degen sóz epitet yaǵnıy awıspalı mániste qollanǵan.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 2001-jıl 4-avgust sanında járiyalanǵan jurnalist Qonısbay Reymovtıń «Gerbish quyǵannıń jazıǵı ne?...»² atamasındaǵı feletonda da satiralıq talqılawdaǵı qatarlar kóp. Feleton ushın tańlanǵan temanıń ózi de dıqqatımızdı tarttı. Bunda avtor «gerbish quyǵannıń jazıǵı ne?...» ritorikalıq qatarlardan paydalanǵan. Jáne mısallar, «Asfalt joldan túskenimde sol, gerbish quyıp atırǵanlargá qaray júrgenimnen-aq qasqırdan úrkken qiyiklerdey balalar qolına ilingen bel, qalıplerin alıp ózlerin dárya táreptegi jıńǵılzarlıqqa urdı» (Bunda qasqırdan úrkken kiyiklerdey degen qatarda teńewden jaqsı paydalanǵan). Jáne de mısallar, «Qáydem, eger usı barısı bolsa budan da qol juwıp qalmasaq bolar edi, - dep muńayıstı», (Bunda qol juwıp qalmasaq bolar edi degen qatarlarda ironiyadan sheberlik penen paydalanılǵan).

¹ Еркін Қарақалпақстан. 2001. 21-июль.

² Еркін Қарақалпақстан. 2001. 4-август.

«Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 2004-jıl 22-yanvar sanında berilgen jurnalist Buxarbay Tilewmuratovtıń «Keshiktiriwge bolmaytuǵın, sheshiliwi tiyis mashqalalar»¹ feletonında ekonomikalıq, bazardaǵı bılǵasıqlardı ashıq-aydın ashıp beriw, oqıwshılarǵa túsindiriw ushın avtor kórkemlew qurallarınan sheberlik penen paydalanǵan. Máselen, - Haw, qaraǵım-aw ele esitpegen ekenseń ǵo, dollar qımbatlap ketti ǵoy, - dedi satıwshı hayal hesh ekilenbesten. Sadaǵań ketyin, «kók qaǵazdın» bir jaqtaǵı qarakeńniń jabınıń ultanınan alınǵan saz keseginiń bahasına shekem tásir etkenine qarań (Giperbola yaǵnıy keyingi qatarlar qarakeńniń jabınıń ultanınan alınǵan saz keseginiń bahası, «kók qaǵaz» ironiya). Jáne de «Aqırı, onı da kimdir joqarıdan aytıwı shárt pe eken?» yaǵnıy bunda ironiyalıq bildiriw orın alǵan.

«Nókis haqıyqatı» gazetasınıń 1996-jıl 16-iyul sanında járiyalanǵan jurnalist Karam Orazovtıń «Teke tires»² atamasındaǵı feletonda satiralıq qatarlardı beriw ushın kórkemlew qurallarınıń kóplep qollanǵanlıǵın bayqadıq. Mısalı, «Oynaqlaǵan buzaw ot basadı» (yaǵnıy naqıl-maqaldan paydalanılǵan) degen gazetaımızdıń usı jılǵı №25 sanında járiyalanǵan «Student átirapındaǵı oyın» feletonınıń qaharmanı Baxtiyar Quwanışbekov tek ottı basıp ǵana qoymastan, onı shashıp ta ketti (yaǵnıy bul jerde metaforadan keń túrde paydalanılǵan). Jáne «Bunı jalpaq tilde «informatsiyanıń sırqa shıǵıw» (utechka informatsiya) delinedi. Dekan ózi oyınnan shıqqısı kelmedi, bolmasa hújdanı shıdamadı ma, yaki anıq ashıq awızlıǵınan ba?» (Bul jerde sózdıń tartımlılıǵın táminlew ushın metaforadan paydalanılǵan). Jurnalist jáne teńew ushın ájayıp sózlerdi paydalanıwdı dawam etedi: «Bul ne? Universitet gladiatorlar mektebime? Universitet diywalınan qanxorlardıń shıǵıwı awır. Biraq ǵáleti diplomlar beriwden adamlarǵa, xalıqqa adamzatqa jeńil bolmaydı». Jurnalist Karam Orazovtıń bir qatar feletonlarında kórkemlew qurallarınan keń túrde paydalanılǵanın bayqadıq. Joqarıda atap ótkenimizdey feletondı úlken mektepten ótken, tájriybe arttırǵan, sheberligi basım jurnalistler ǵana jaza aladı. Mine Karam Orazovtı da óz dáwiriniń mashqalaların

¹ Сол дерек. 2004. 22-январь

² Нөкіс ҳақыйқаты. 1996. 16-июль.

feleton kórinisinde ájayıp tárizde bere alǵan sheber jurnalist sıpatında atap ótiwimizge tolıq boladı.

Usı gazetada járiyalanǵan jurnalist P.Xojamuratovnıń «Sergizdanlıq»¹ atamasındaǵı feletonında da naqıl-maqallardan paydalanǵan. Mısalı: «Bolar is boldı. Buyırıqlar shıǵıp ketti. «Shıǵısıǵa iyesi sebepshi boladı» degendey, qalǵan jaǵındaǵı bir yarım jıldan aslam waqıttan berli dawam etip kiyatırǵan dawdıń sozılıwına T.Allaniyazovnıń ózi sebepshi bolǵan. «Qorqaqtı kóp quwsań, batır boladı» degen emes pe?». (Qatarlarda avtor tekstiniń tásirsheńligin arttırıw ushın naqıllardan paydalanǵan).

Karam Orazovtıń «Samqal kólikler «shabıwılı»² atamasındaǵı feletonnıń zagolovkası ájayıp tańlanǵan. Qalamız aymaǵındaǵı tozıwı jetken avtobuslardıń jolda piyadalardı jıynaw ushın jarısıp atırǵanı «shabıwıl» yaǵnıy giperbola menen berilgen. Jáne mısallar, «Al qalǵanları bolsa adam tasıw ǵana emes, al qala kóshelerine shıǵıwǵa bolmaytuǵın «shashılıp» baratırǵan kólikler» (yaǵnıy bul qatarla «shashılıp» degen sóz giperbola menen berilgen). Mına qatarlarǵa da itibar qaratayıq: «Al jumıs lawazımınan paydalanıp. «Qolımnan keledi, qonışımnan basaman» nıń zamanı emes, «May aynısa duz salamız, duz aynısa ne salamız?» Yaǵnıy bul qatarlardan epitetten sheberlik penen paydalanılǵan. Jáne de «Aqshanıń puwı kimdi bolsa da kóteredi. Biraq ondaylarǵa tıyım salıwshı kúshler háreketke kiriwi kerek» (Aqshanıń puwı kóteredi, bunda jáne giperbola qollanılǵan).

Bap boyınsha juwmaqlar:

İzertlewimiz dawamında bir qatar juwmaqlarǵa keliwge eristik. Birinshiden, Qaraqalpaqstan baspasózinde tema tawlaw máselesi biraz rawajlanǵanlıǵın bayqadıq. Biz úyrenip shıqqan feletonlarda kóterilgen mashqalalar sol dáwir nápesin, sol dáwirlerde ushırasqan kemshilikler itibar ilingenin anıqladıq.

Bunnan tısqarı gazetalarda járiyalanǵan feletonlardı úyreniw dawamında biz baspasózimizde usı janr ushın qánigelesken jurnalistlerdiń qatarınıń qalıpleskenligin anıqladıq.

¹ Сол дерек. 1997. 11-март.

² Нөкіс ҳақыйқаты. 1992. 8-январь.

Feleton janrı özgesheligine baylanıslı biziń baspasózimizde de materiallar tekstleriniń publicistikalıq hám satiralıq kóriniste jazılǵanlıǵın bayqadıq.

Juwmaq

Demek feleton janrı búgingi kúni de baspasózdiń eń keskin, analizlewı bay janrlarınıń birinen esaplanadı. Basqa jurnalistlik janrlar onıń tásirsheńligi menen teńlese almaydı. Soǵan qaramastan jurnalistlerimiz janrdan kem paydalanıp atırǵanlıǵın atap ótiwimiz kerek. Eger Qaraqalpaqstan baspasóziniń ótken ásirdeń sekseninshi jıllarındaǵı tendenciýalarına itibar qaratatuǵın bolsaq, bul jılları gazetalarda tez-tez feleton járiyalanıp turǵanlıǵın bilemiz. Al, keyingi toqsanınshı jılları da gazetalarda feletonlardıń kóplep berilgenligin anıqladıq. Feleton janrındaǵı materiallardıń kem berilip atırǵanlıǵınıń sebepleriniń biri sıpatında feleton janrınıń awır júgin kótere alatuǵın jurnalistler kemeyip ketkenligi menen dálillewimizge boladı.

Ǵárezsizlik jıllarda járiyalanǵan feletonlardı analizlew barısında biz feltonlardıń bir qatar tipleri járiyalanǵanlıǵın bayqadıq. 1. Modallıq xarakterı boyınsha – keskin sınılı, ortasha sınılı. 2. Waqıyaǵa baǵdarlanǵan – konkret waqıya hám faktke baǵdarlanǵan feleton, sın obiekti sıpatında jámiyetlik-siyasiy halat boladı. 3. Referent xarakterı boyınsha – reallıq feletonlar yaki toqıma elementlerine bay feletonlar.

Feletonnıń mazmun-tematikalıq kórinisin informaciyalıq kategoriyalar yaǵnıy «waqıya», «mashqala», «konceptiya» quraydı.

Waqıyanıń tiykarǵı qurılısın kórsetip beriw ushın feletonda tómendegi izbe-iz háreketler ámelge asırıladı: waqıya menen tanıstırıw, mashqalanı anıqlaw, mashqalanı analizlew, waqıya boyınsha juwmaqqa keliw, pikirlerdi bildiriw.

Biz izertlew jumısımız dawamında feleton janrınıń tiykarǵı belgileri boyınsha basqa janrlardan ózgesheliklerin tómendegi kórinislerde ekenligin bayqadıq:

Birinshiden, feletonnıń kórkem-publitsistikalıq janrlar sistemasına kiretuǵın janrlardan ózgesheligi onda analitikalıq talqılawdıń bar ekenligi;

Ekinshiden, janrdıń kommunikativlik maqseti sociallıq-siyasiy halattıń jámiyetkegi processlerge sın kóz benen qarap baha beriw;

Úshinshiden, feletonshı-adresat diagnostikalıq, áshkaralaw, kúliw, oyın-zawıq wazıypasın atqarıp beredi;

To'rtinshiden, feletonda faktlerdi tásirli etip ashıp beriw ushın publicistikalıq stil menen birge satiralıq, emocionallıq-ekspressivlik stillerden keń túrde paydalanıladı;

Besinshıdan, feletonnıń tiykarǵı maqsetleriniń biri jámiyettegi mashqalalar menen kemshiliklerdi tek ǵana ashıp beriw emes, al jámiyette olar haqqında belgili bir kóz-qaraslardı payda etiw bolıp tabıladı.

Sonıń menen birge biz izertlewimiz dawamında feleton janrınıń basqa janrlardan ózgesheligin, janr formaları, onda elementler, tiykarǵı wazıypaların anıqladıq. Feleton janrınıń wazıypalarına itibar qaratatuǵın bolsaq, bul janrdıń tiykarǵı wazıypası jámiyette bolıp atırǵan mashqalalar, kemshiliklerdi kóriw, mashqalaǵa tiyisli faktlerdi analizlew arqalı belgili bir sheshimge keliw. Eń tiykarǵı bul qubılıstıń jámiyet ushın qanday zıyanlı ekenligin oqıwshılar qáwimine túsindiriw arqalı olarda belgili bir kóz-qaraslardı, túsiniqlerdi payda etiw bolıp tabıladı.

Biz **«Feleton: janr sıpatında anıqlanıw mashqalası»** dep atalatuǵın birinshi bapnıń birinshi paragrafında feleton janrınıń kelip shıǵıw tariyxınan baslap, onıń túrleri, janrdıń basqa janrlardan ayırmashılıǵın Rossiya, Ózbekistanlı alımlardıń qunlı pikirlerin salıstırǵan halda úyrendik.

«Feleton janrı qurılısı hám stilistikalıq ózgesheligi» dep atalatuǵın birinshi bapnıń ekinshi paragrafında biz janrdıń qurılısı, bul janrdıń tásirsheńligin arttırıwshı kórkemlew elementleri, feletonshılardıń usıllardan paydalanıwdaǵı sheberligi máselelerin itibar qarattıq.

«Feletonlar ushın obiekt tańlaw sheberligi» atamasındaǵı ekinshi bapnıń birinshi paragrafında biz Qaraqalpaqstan baspasózinde jurnalistlerdiń obekt tańlaw sheberligi, jámiyette bolıp atırǵan mashqalalardı kóre alıwı, faktlerdi orınlı-orınlı paydalanıwı máselelerine itibar berdik.

Al, **«Feletonlarda jurnalistlerdiń stilistikalıq usıllardan paydalanıw sheberligi»** dep atalatuǵın paragrafta biz jurnalistlerimizdiń feletonnıń tásirsheńligin arttırıw ushın kórkemlew quralları esaplangan, metafora, teńew, ironiya, giperbola hám basqada elementlerden paydalanǵanlıǵın analizledik.

İzertlewimiz dawamında keyingi jılları feletonlar júdá kem berilip atırǵanlıǵın bayqadıq. Bunıń baslı sebepleri sıpatında tómendegilerdi atap ótkimiz keledi:

- Janrlardıń gıbridlesiwi, feleton janrı ornın basa alatuǵın taza janrlardıń payda bolıwı;

- Jurnalistlerdi feleton janrı talapların tolıq túrde orınlay alıw juwapkershiligi basıp turǵanlıǵı;

- Feletonshılar mektebiniń joq bolıp ketiwi, bunıń nátiyjesinde jas jurnalistler arasında feleton janrın meńgerip alıw qábiletiniń kem ekenligi.

Paydalangan ádebiyatlar

Metodologiyaliq ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиётини ва халқ фаровонлигининг гарови. «Ўзбекистон» НМИУ. 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февральдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017. 6-сон, 70-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрельдаги «Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги №2909-сонли Қарори.

Tiykargi ádebiyatlar

1. Арзиев Р. «Қарақалпақстан журналистикасының туңғыш өрелери». «Қарақалпақстан». 2015.
2. Бахтин, М.М. Проблема речевых жанров / М.М. Бахтин // Собр. соч. в 5 т. – М.: Рус. словари, 1996. – Т.1.
3. Бобков А.К. Газетные жанры. Иркутск. 2015.
4. Богданов Н.Г., Вяземский Б.А. «Справочник журналиста». Лениздат. – 1971.
5. Дементьев, В.В. Изучение речевых жанров: обзор работ в современной русистике / В.В. Дементьев // Вопр. языкознания. – 1997. – №1.
6. Виленский, М.Э. Как написать фельетон / М.Э. Виленский. – М.: Мысль, 1982.

7. Заславский Д. Истоки и пути фельетона / Д. Заславский. – М.: Огонек, 1931.
8. Журбина, Е.И. Теория и практика художественно-публицистических жанров (Очерк. Фельетон) / Е.И. Журбина. М.: Мысль, 1969.
9. Журбина Е. Искусство фельетона. – М., Художественная литература, 1965.
10. Ершов Л.Ф. Сатирические жанры русской советской литературы / Л.Ф. Ершов. – Л.: Издательство «Наука», 1977.
11. Никоненко Ст. Король фельетона / Ст. Никоненко // Антология сатиры и юмора России XX века. – Т. 48. – Влас Дорошевич. – М.: Эксмо, 2006.
12. Нурмухаммедов. М.К. «Каракалпакская проза периода великой отечественной войны». Нөкис. 1961.
13. Нурмухаммедов. М.К. «Шығармалары II том». Нөкис: «Қарақалпақстан», 1985.
14. Қодирий. А. 26-йилда қулдирувчиларимиз. Кичик асарлар. Гафур Гулом номидаги бадиий аадабиёт нашриёти. Тошкент, 1969.
15. Кривошейкина М.С. Жанр фельетона в журналистском творчестве М.А. Булгакова (период работы в газетах «Гудок» и «Накануне»): автореферат дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.01.10 / М.С. Кривошейкина. – Тверь, 2004.
16. Манаков В.С. Сатирико-юмористическая проза. Проблемы жанра и стиля / В.С. Манаков. – Сыктывкар, 1986.
17. Никоненко Ст. Король фельетона / Ст. Никоненко // Антология сатиры и юмора России XX века. – Т. 48. – Влас Дорошевич. – М.: Эксмо, 2006.
18. Истомина А.Е. Фельетон как жанр политического дискурса. диссертация на соискание ученой степени канд. филол. наук: спец. 10.02.19 / Волгоград. 2008.

19. Проблемы теории публицистики. – М., 1973.
20. «Советская печать», 1956. – № 12.
21. Стрельцов Б.В. Фельетон: Теория и практика жанра / Б.В. Стрельцов. – Минск, 1983.
22. Розенталь Д. Э. Практическая стилистика русского языка. — 4-е изд., испр. – М., 1977.
23. Тертычный, А.А. Жанры периодической печати: учеб. пособие / А.А.Тертычный. – М.: Аспект Пресс, 2000.
24. Ткачев, П.И. Границы жанра / И.П. Ткачев. – Минск: Изд-во БГУ, 1977.
- 25.Ткачев, П.И. «Иду на «вы». Заметки о памфлете / И.П. Ткачев. – Минск: Изд-во БГУ, 1975.
26. Худайкулов М. Журналистика ва публицистика. Т: 2011.
27. Федосюк М.Ю. Комплексные жанры разговорной речи: «утешение», «убеждение» и «уговоры» / М.Ю. Федосюк // Русская разговорная речь как явление городской культуры / под ред. Т.В. Матвеевой. – Екатеринбург: АРГО, 1996.
28. Шатуновский И. М. Сатиры грозное оружие // Книжное обозрение. – № 30. 24 июля 1981.
29. Шатуновский И.М. Солдаты слова: рассказывают ветераны советской журналистики. – М., 1985.
30. Шмелева Е.Я. Рассказывание анекдота как жанр современной русской речи: проблемы вариативности / Е.Я. Шмелева, А.Д. Шмелев // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Колледж, 1999.